

.V.

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ 1770 - 1821

Από τα τέλη του 18ου αιώνα σημειώνονται σημαντικές αλλαγές στην ελληνική εκπαίδευση. Ο αριθμός των σχολείων και των μαθητών αυξάνεται, τα προγράμματα σπουδών και οι διδακτικές μέθοδοι εκσυγχρονίζονται, ενώ παράλληλα περιορίζεται η εξάρτηση της εκπαίδευσης από την Εκκλησία. Οι αλλαγές αυτές δηλώνουν μια θέληση για ανανέωση των δομών του σχολικού συστήματος, η οποία συνδέεται με τις μεταβολές που συντελούνται στην ελληνική κοινωνία της εποχής με την άνοδο της εμπορικής τάξης, τη διάχυση των ιδεών του Διαφωτισμού και τη σταδιακή ανάπτυξη της εθνικής ιδεολογίας. Θα πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι η ρήξη με το παρελθόν δεν είναι απόλυτη, καθώς επιβιώνουν στο σχολικό σύστημα και αρκετά αρχαϊκά στοιχεία, που έρχονται μέσα από μια μακρά εκπαιδευτική παράδοση.

Οι τύποι των σχολείων

Η εκπαίδευση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας περιλαμβάνει δύο τύπους σχολείων: έναν κατώτερο, το σχολείο των κοινών γραμμάτων, και ένα μέσου επιπέδου, το σχολείο των ελληνικών μαθημάτων. Το πρώτο προσφέρει στους μαθητές στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής, ενώ το δεύτερο είναι προσανατολισμένο στα αρχαία ελληνικά γράμματα (γραμματική, συντακτικό, θεματογραφία) και έχει ως κύριο σκοπό την άσκηση των μαθητών στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Σε ορισμένα από τα σχολεία της δεύτερης κατηγορίας διδάσκονται επίσης στοιχεία φιλοσοφίας και επιστημών. Στην περίπτωση αυτή έχουμε δύο κύκλους σπουδών στο ίδιο σχολείο, ένα μέσο και έναν ανώτερο.

Η ονοματολογία των σχολείων παρουσιάζει αξιοσημείωτη ποικιλία. Το σχολείο της κατώτερης βαθμίδας ονομάζεται, εκτός από «σχολείον των κοινών γραμμάτων», «κοινόν σχολείον» και «σχολείον των ιερών γραμμάτων», καθώς στη διδασκαλία χρησιμοποιούνται εκκλησιαστικά βιβλία. Πολύ πιο πλούσια είναι η ονοματολογία των σχολείων της δεύτερης βαθμίδας. Κοντά στα ονόματα «σχολείον των ελληνικών μαθημάτων», «ελληνικόν σχολείον», «ελληνική σχολή», που είναι τα επικρατέστερα, συναντούμε και αρκετά άλλα, όπως «Μουσειόν», «Ελληνομουσειόν», «Ακαδημία», «Γυμνάσιον», «Λύκειον» κλπ. Όλα αυτά τα ονόματα είναι ταυτόσημα. Δηλώνουν, με ορισμένες εξαιρέσεις, τον ίδιο τύπο σχολείου και είναι ενδεικτικά υψηλών προθέσεων και υπέρμετρων φιλοδοξιών. Δύο από τις ονομασίες όμως, «Γυμνάσιον» και «Λύκειον», τείνουν

ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΕΣ.

Χαρακτικό με παράσταση διδασκαλίας, από το βιβλίο *Χρήσιμος Παιδαγωγία*, Βενετία, 1777.

ΤΟΥ
ΚΩΣΤΑ ΛΑΠΠΑ

«ΕΝ ΤΟ ΣΧΟΛΙΟ».

Λεπτομέρεια από εικόνα, που βρίσκεται στη Μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, στην Πάτμο, χρονολογημένη μεταξύ 1430-1460, με θέμα τον Άγιο Νικόλαο και σκηνές από το βίο του. Εδώ, ο άγιος σε παιδική ηλικία οδηγείται στο δάσκαλο, κρατώντας πινακίδιο με τα γράμματα της αλφαβήτου.

Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής*, Αθήνα, έκδοση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1977, πίν. 4.

να αποκτίσουν, από κάποια στιγμή και ύστερα, ουσιαστικό περιεχόμενο. Γυμνάσια ονομάζονται στις αρχές του 19ου αιώνα οι σχολές της Σμύρνης και της Χίου, που προσφέρουν εκτός από ελληνική παιδεία και άλλα υψηλού επιπέδου μαθήματα, ενώ Λύκειο ονομάζεται η ηγεμονική σχολή του Βουκουρεστίου, που εκσυγχρονίζεται το 1810. Μια ανάλογη ανανεωτική διάθεση, συνδυασμένη όμως με πολύ υψηλότερους στόχους, δηλώνουν οι ονομασίες «Ουνιβερσιτά» και «Πανδιδακτήριον», που θυμίζουν περισσότερο Πανεπιστήμιο παρά μέση σχολή και χρησιμοποιούνται, αντίστοιχα, για τις σχολές της Χίου και των Μπλεών του Πηλίου.

Το «σχολείον των κοινών γραμμάτων»

Θα πρέπει να σημειωθεί από την αρχή ότι η εκμάθηση των κοινών γραμμάτων δεν περνούσε μόνο μέσα από το σχολείο που έφερε το όνομα αυτό. Υπήρχαν και άλλοι τρόποι για να μά-

θει ένα παιδί να διαβάζει και να γράφει. Ένα μέλος της οικογένειάς του, ένα συγγενικό πρόσωπο ή οποιοσδήποτε άλλος, με στοιχειώδη έστω εγγραμματοσύνη, μπορούσε να το διδάξει γραφή και ανάγνωση. Αν μάλιστα η οικογένεια ήταν ευκατάσταση, μπορούσε να προσλάβει έναν οικοδιδάσκαλο. Κοντά σ' αυτά υπήρχε και η έμμισθη ιδιωτική διδασκαλία. Ένας εγγράμματος κληρικός ή λαϊκός αναλάμβανε να διδάξει στο σπίτι του ένα ή περισσότερα παιδιά ανάγνωση, γραφή και αριθμητική. Η πρακτική αυτή ήταν διαδεδομένη στις βενετοκρατούμενες περιοχές (Κρήτη, Ιόνια νησιά) και υποκαθιστούσε κατά κάποιο τρόπο την έλλειψη κοινών σχολείων. Δεν ήταν όμως άγνωστη και στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα.

Το σχολείο των κοινών γραμμάτων έχει μακρά παράδοση. Ξεκινώντας από το Βυζάντιο, συνεχίζει να λειτουργεί σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και επιβιώνει έως πολύ αργότερα, με τα λεγόμενα «γραμματοδιδασκαλεία». Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του είναι

Η
 ότι
 τι
 χώ
 φό
 ιδε
 να
 τοι
 στα
 νό
 αιε
 για
 σχε
 τώ
 δα
 τω
 Χρ
 δα
 έκ
 ιε
 κα
 γν
 αν
 κα
 τοι
 λεί
 βλε
 Με
 σχε
 δο
 νότ
 σαί
 γρέ
 οικ
 ενά
 μον
 γρα
 νορ
 οπε
 ανά
 ράδ
 λω
 την
 ντί
 δευ
 τον
 49).
 ταν
 μάτ
 μιας
 χρό
 ρεί
 εκκ

ότι δεν έχει θεσμική υπόσταση: λειτουργεί άτυπα στο πλαίσιο της κοινότητας ή της ενορίας, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι ήταν «κρυφό», όπως το θέλησε η μεταγενέστερη εθνική ιδεολογία. Λειτουργούσε φανερά, αφού κανένας απολύτως λόγος δεν το υποχρέωνε να λειτουργεί κρυφά (Αγγέλου, 1997). Θεσμική υπόσταση αρχίζει να αποκτά το σχολείο των κοινών γραμμάτων κυρίως από τα τέλη του 18ου αιώνα, όταν με την αύξηση του ενδιαφέροντος για την εκπαίδευση δημιουργούνται δίπλα στα σχολεία των «ελληνικών μαθημάτων» και κατώτερα σχολεία υπό την επίβλεψη ενός «παιδαγωγού».

Η δομή του σχολείου των κοινών γραμμάτων ήταν απλή. Ένας δάσκαλος με στοιχειώ-

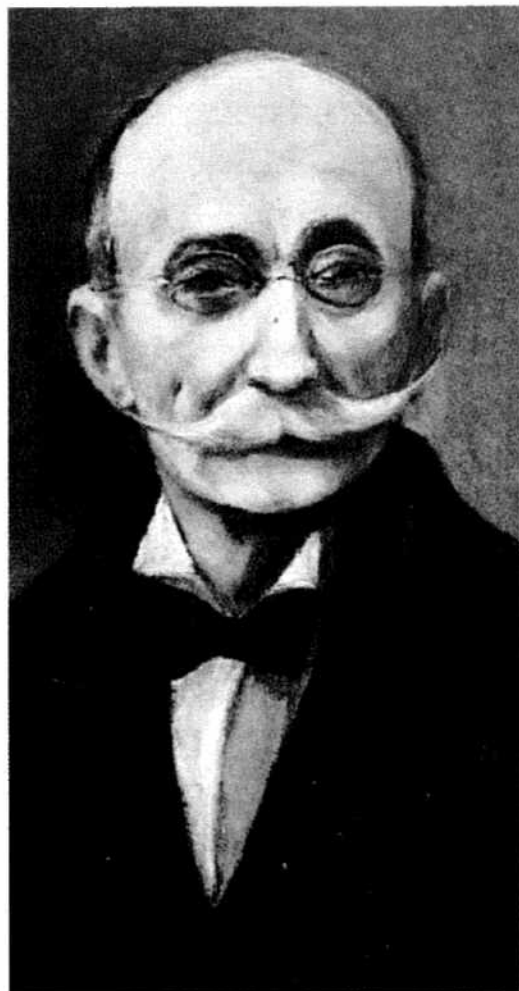
δεις γραμματικές γνώσεις αναλάμβανε να διδάξει τα πρώτα γράμματα σε ένα μικρό αριθμό παιδιών, κυρίως αγοριών. Η φοίτηση κοριτσιών στα σχολεία φαίνεται ότι ήταν πολύ μικρή. Στη Χίο το 1820, αναφέρεται ότι μεταξύ των μαθητών των κατώτερων σχολείων υπήρχε και ένας μικρός αριθμός κορι-

τσιών, μνημονεύεται μάλιστα ένα κοινό σχολείο με δέκα αγόρια και κορίτσια, που τα επέβλεπε μια δασκάλα (Clogg 1967, σ. 189 - 190). Μεικτή φοίτηση υπήρχε επίσης σε ορισμένα σχολεία του παροικιακού ελληνισμού. Παραδοσιακά όμως η εκπαίδευση των κοριτσιών γινόταν στο σπίτι. Κορίτσια από ανώτερες και μεσαίες κοινωνικές τάξεις διδάσκονταν τα κοινά γράμματα ή και τα ελληνικά από ένα μέλος της οικογένειάς τους ή από έναν οικοδιδάσκαλο, ενώ σε ορισμένες περιοχές εκπαιδεύονταν σε μοναστηριακά ιδρύματα.

Χρέν δασκάλου στο σχολείο των κοινών γραμμάτων έκανε, συνήθως, ο ιερέας μιας ενορίας, ο αναγνώστης της εκκλησίας αλλά και οποιοσδήποτε άλλος είχε στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης και γραφής: ένας ράφτης, για παράδειγμα, ή ένας παπουτσιός, όπως γινόταν άλλωστε σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο. Από την άποψη αυτή δεν ισχύει η παραδοσιακή αντίληψη που θέλει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση συνδεδεμένη αποκλειστικά και μόνο με τον ιερωμένο δάσκαλο (Αγγέλου 1997, σ. 47 - 49). Για τη στέγαση του σχολείου δεν χρειαζόταν ιδιαίτερο οίκημα. Αρκούσε ένα απλό δωμάτιο, που βρισκόταν συνήθως στον περίβολο μιας εκκλησίας και μπορούσε να αποτελεί συγχρόνως την κατοικία του ιερέα. Το σχολείο μπορεί να στεγαζόταν επίσης στο γυναικωνίτη της εκκλησίας, σε ένα κελί μοναστηριού αλλά και

στο εργαστήριο ενός επαγγελματία, ο οποίος μαζί με τη διδασκαλία ασκούσε και την τέχνη του.

Η διδασκαλία των κοινών γραμμάτων ήταν σχεδόν ομοιόμορφη σε όλα τα σχολεία. Αρχιζε με τα «πνακίδια», όπου ήταν γραμμένα τα γράμματα της αλφαβήτου, και συνέχιζε με το συλλαβισμό και την ανάγνωση, που γινόταν με τη βοήθεια κειμένων από θρησκευτικά βιβλία. Τα βιβλία αυτά ήταν, κατά σειρά, η «φυλλάδα» (ένα έντυπο βιβλιαράκι, η *Χρήσιμος Παιδαγωγία*, που είχε αρχίσει να εκδίδεται πριν από τα μέσα του 17ου αιώνα και περιείχε τα γράμματα της αλφαβήτου, προσευχές, το Σύμβολο της Πίστεως και άλλα θρησκευτικά κείμενα), η *Οκτώπχος*, το *Ψαλτήρι* και ο *Απόστολος*, χωρίς να αποκλείονται και άλλα ανάλογα κείμενα. Καθένα από τα παραπάνω βιβλία αποτελούσε έναν αναβαθμό στη διαδικασία της ανάγνωσης. Πολύ συχνά όμως, ο μαθητής δεν προχωρούσε πέρα από την Οκτώπχο και το Ψαλτήρι. Όσο για το γράψιμο, αυτό ήταν μια ξεχωριστή διαδικασία. Διδασκόταν μετά την ανάγνωση, αλλά δεν έφθαναν όλοι οι μαθητές ως το στάδιο αυτό.

ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ.

(Κωνσταντινούπολη 1851 - Αθήνα 1943). Αξιωματούχος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ερευνητής της ιστορίας της νεοελληνικής παιδείας και της Εκκλησίας, με πλούσιο συγγραφικό έργο. Ελαιογραφία από τη συλλογή της Σοφίας Γεδεών. Φωτ. αρχείο ΚΝΕ/ΕΙΕ.

• ΤΕΚΜΗΡΙΑ •

Τα βιβλία του «σχολείου των κοινών γραμμάτων»

ΑΠΟ ΤΑ ΠΙΝΑΚΙΔΙΑ ΣΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟ

Η διδασκαλία των «κοινών γραμμάτων» άρχιζε συνήθως με τα «πινακίδια» και συνεχιζόταν με τη «φυλλάδα», την *Οκτώηχο*, το *Ψαλτήρι* και τον *Απόστολο*, χωρίς να αποκλείονται και άλλα εκκλησιαστικά βιβλία. Με τα πινακίδια, στα οποία ήταν γραμμένα τα γράμματα της αλφαβήτου, ο μαθητής ερχόταν για πρώτη φορά σε επαφή με το αλφαβητάριο. Από τα πινακίδια περνούσε κατόπιν στη φυλλάδα, ένα έντυπο βιβλιαράκι 16 σελίδων με τον τίτλο *Χρήσιμος Παιδαγωγία προς τους μαθεῖν τα ιερά γράμματα βουλομένους* (ή άλλους παραπλήσιους τίτλους), που εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1641. Η *Παιδαγωγία* έφερε μετά τη σελίδα τίτλου χαρακτηριστικό με τη Σταύρωση του Χριστού και κατόπιν το ελληνικό αλφάβητο με μικρά και κεφαλαία γράμματα στην κανονική τους σειρά και τη σύνθετη, δηλ. από την αρχή προς το τέλος (αω, βψ, γχ κ.λπ.) καθώς και το λατινικό αλφάβητο. Πάνω από τα αλφαβητάρια υπήρχε χαρακτηριστικό δυτικής προέλευσης με την απεικόνιση δασκάλου και μαθητών. Ακολουθούσαν προσευχές («Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς...», «Βασιλεῦ Οὐράνιε...», «Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς» κ.ά.), τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, ὁ 50ός Ψαλμός, τὸ Ευαγγέλιο τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, οἱ Δέκα Εντολές και άλλα εκκλησιαστικά κείμενα. Το επόμενο βιβλίο ήταν η

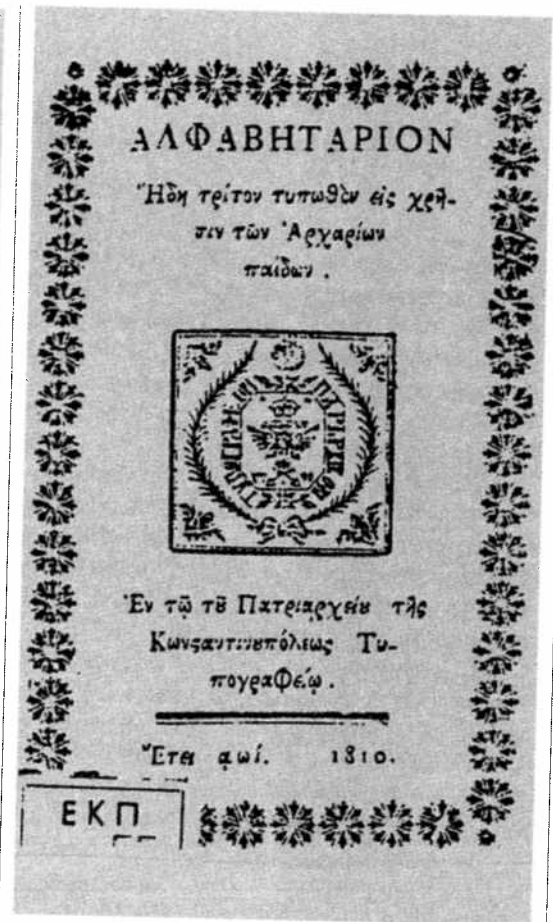
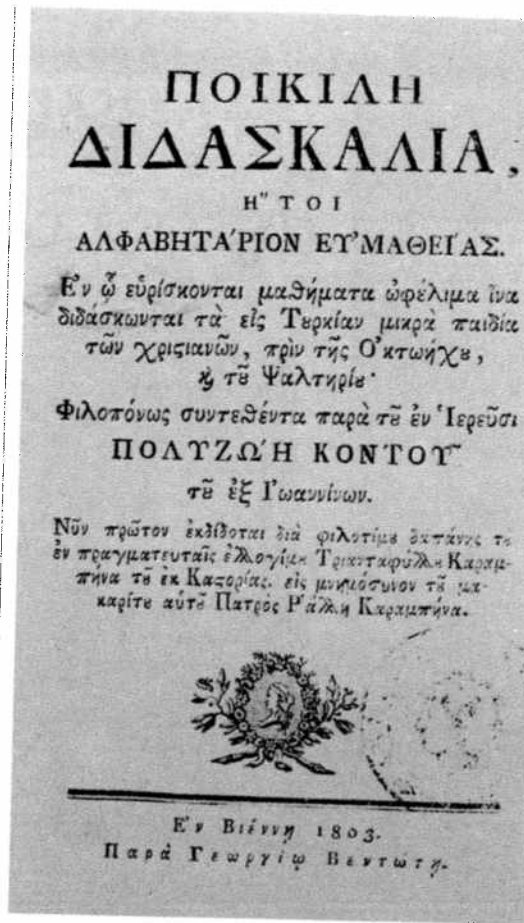
Οκτώηχος, η οποία περιείχε τροπάρια που ψάλλονται στην εκκλησία στους εσπερινούς και τους όρθρους των Κυριακών του έτους. Όπως και η *Παιδαγωγία*, η Οκτώηχος είχε στην αρχή το αλφάβητο στα ελληνικά και τα λατινικά, διακοσμημένο με το γνωστό χαρακτηριστικό του δασκάλου με τους μαθητές, το «Πάτερ ημών», ένα τροπάριο στην Παναγία και το Σύμβολο της Πίστεως. Μετά την Οκτώηχο, ο μαθητής περνούσε στο *Ψαλτήρι*, που περιείχε τους Ψαλμούς του Δαβίδ, και ο κύκλος έκλεινε με τον *Απόστολο*, όπου οι Πράξεις και οι Επιστολές των Αποστόλων. Από τα τέσσερα παραπάνω βιβλία, που τυπώνονταν όλα στη Βενετία, εκείνο που προοριζόταν αποκλειστικά για σχολική χρήση ήταν η *Παιδαγωγία*. Αντίθετα, η Οκτώηχος, το *Ψαλτήρι* και ο *Απόστολος* χρησιμοποιούνταν στην εκκλησιαστική λειτουργία, ενώ παράλληλα κάλυπταν και τις ανάγκες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ως το κατ' εξοχήν αλφαβητάριο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, η *Παιδαγωγία* είχε τη μεγαλύτερη κυκλοφορία, όπως δείχνουν οι πολλές επανεκδόσεις της και ο μεγάλος αριθμός τραβηγμάτων κάθε έκδοσης. Κατόπιν ερχόταν

η Οκτώηχος και το *Ψαλτήρι* και τελευταίος ο *Απόστολος*, καθώς το βιβλίο αυτό προοριζόταν για προχωρημένους μαθητές, που ήταν λιγότεροι από εκείνους που «διάβαζαν» την Οκτώηχο και το *Ψαλτήρι*. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε ότι από 2.953 αντίτυπα 38 διαφορετικών βιβλίων, που διοχετεύτηκαν από έναν ελληνικό εμπορικό οίκο της Βενετίας στον ελλαδικό, κυρίως, χώρο στα χρόνια 1711-1731, η *Παιδαγωγία* αντιπροσωπεύει το 45,82%, η Οκτώηχος το 21,43%, το *Ψαλτήρι* το 14,93%, ενώ ο *Απόστολος* το 1,32% (Ευτυχία Λιάτα, «Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου στις αρχές του 18ου αιώνα», Ο *Ερανιστής* 14, 1977, σ. 26). Για την κυκλοφορία, γενικότερα, των παραπάνω βιβλίων βλέπε Ηλιού, 1975 και του ίδιου, *Κυκλοφορίες των ελληνικών βιβλίων. Τα μεγάλα "τραβήγματα" του 1823*, ανάπτυπο από το π. Πολίτης 13/1977, Αθήνα 1977.

ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙΑ.

Αριστέρα, το εξώφυλλο του βιβλίου *Ποικίλη Διδασκαλία ήτοι Αλφαβητάριον Ευμαθείας*, του Πολυζώη Κοντού, που εξέδωσε ο Γ. Βεντότης το 1803, στη Βιέννη. Δεξιά, το εξώφυλλο από Αλφαβητάριο τυπωμένο στο Πατριαρχικό Τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη, το 1810.

Σχετικά με την αμοιβή των δασκάλων οι γνώσεις μας είναι λίγες και αποσπασματικές. Από τα υπάρχοντα στοιχεία, φαίνεται ότι στο 18ο αιώνα ο μηνιαίος μισθός τους άρχιζε από 40-50 γρόσια και σπάνια έφτανε τα 100, ποσόν αρκετά χαμηλό σε σύγκριση με το μισθό που έπαιρνε, όπως θα δούμε, την ίδια εποχή ο δάσκαλος στο σχολείο των ελληνικών μαθημάτων. Πιο ψηλά ανεβαίνουν οι μισθοί στη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα. Στην αμοιβή του δασκάλου των κοινών γραμμάτων περιλαμβάνονταν και ορισμένες εισφορές, οι οποίες σε παλαιότερες εποχές αποτελούσαν ίσως τη μοναδική αμοιβή του. Η πιο συνηθισμένη ήταν τα «δευτεριάτικα»: ένα ακαθόριστο αλλά πάντως μικρό χρηματικό ποσόν, που πλήρωναν στο δάσκαλο κάθε Δευτέρα οι γονεῖς των μαθητών. Η εισφορά αυτή μπορεί να ήταν και σε είδος (ψωμί ή κάτι άλλο). Στο δάσκαλο προσφέρονταν επίσης προϊόντα του τόπου καθώς και δώρα στις μεγάλες γιορτές (*αποκριάτικα, πασχαλιάτικα*) ή με άλλες ευκαιρίες, όπως για παράδειγμα όταν ο μαθητής περνούσε από το ένα βιβλίο στο άλλο. Από συμφωνητικά διδασκαλίας γνωρίζουμε, τέλος, ότι οι γονεῖς των παιδιών πλήρωναν στο δάσκαλο και το «χαράτζι του».

Σκοπός του σχολείου των κοινών γραμμάτων ήταν, όπως είπαμε, η άσκηση των μαθητών στην ανάγνωση, τη γραφή και την αριθμητική. Τα κείμενα που χρησιμοποιούνταν όμως για την ανάγνωση ήταν ακατανόητα στα παιδιά και οι διδακτικές μέθοδοι αρχαϊκές, με αποτέλεσμα η μαθησιακή διαδικασία να είναι επίπονη και να παρατείνεται η φοίτηση στο σχολείο για μεγάλο χρονικό διάστημα. «Και λογάριασαι πόσους χρόνους με τους δασκάλους οι νέοι κάθοντ' επί τα σχολεία να παιδεύονται νύκτα και ημέρα μόνο να γράφουν ή να διαβάζουν, και οι περισσότεροι γενειάζουν εις το σχολείον και ακόμη καν να καλαναρχοῦν ή να διαβάζουν καλά δεν προκόφτουν. Δεν θέλω να ειπώ να γρυκοῦν το τι διαβάζουν», παρατηρούσε πριν από τα μέσα του 16ου αιώνα ο Κερκυραίος λόγιος Νικόλαος Σοφιανός (Πατρινέλης 1974, σ. 376).

Τα πράγματα θα αρχίσουν να αλλάζουν από τα τέλη του 18ου αιώνα, όταν αρχίζουν να εκδίδονται τα πρώτα μοντέρνα Αλφαβητάρια. Τα βιβλία αυτά περιείχαν απλά κείμενα σε κατανοητή γλώσσα για την άσκηση των μαθητών στην ανάγνωση και εισήγαν μοντέρνες μεθόδους για την εκμάθηση των γραμμάτων και του συλλαβισμού. Το πρώτο βιβλίο αυτού του εί-

δους ήταν το *Μέγα Αλφαβητάριον* του Μιχαήλ Παπαγεωργίου (1771), το οποίο ακολούθησαν κατόπιν αρκετά άλλα. Τα Αλφαβητάρια όμως δεν εκτόπισαν τελείως την παλαιά *Παιδαγωγία*, η οποία συνέχισε να επανεκδίδεται και να χρησιμοποιείται μαζί με τα άλλα γνωστά εκκλησιαστικά βιβλία.

Μια άλλη πιο σημαντική καινοτομία, που έγινε γνωστή στο ελληνικό κοινό το 1816, ήταν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος: μια μέθοδος επαναστατική στην εποχή της, που απέβλεπε στην παροχή στοιχειωδών γνώσεων ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής σε μεγάλο αριθμό παιδιών στον ελάχιστο δυνατό χρόνο και με το λιγότερο κόστος. Η διάδοσή της όμως στα προεπαναστατικά σχολεία ήταν περιορισμένη. Εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 1819 σε σχολεία της Επτανήσου, με πρωτοβουλία του Αθανάσιου Πολίτη, και το 1820 στο Ιάσιο από τον Γεώργιο Κλεόβουλο και στην Οδησό από τον Γεώργιο Λασσάνη.

Μιλώντας ο Μ. Ι. Γεδεών, το 1936, για την κατώτερη εκπαίδευση στα χρόνια της Τουρκοκρατίας σημειώνει σχετικά με τον αριθμό των σχολείων ότι όσοι ήταν οι ναοί πριν από το 1821 «τόσα στοιχειώδη σχολεία θ' αποδε-

Μια καινοτομία που εφαρμόστηκε το 1819 ήταν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος

χθώμεν υπάρχοντα αμέσως μετά την άλωση» (*Ιστορία των του Χριστού πενήτων*, 1936, σ. 178). Στην παρατήρηση αυτή μπορεί να υπάρχει κάποια υπερβολή, είναι βέβαιο όμως ότι η κατώτερη εκπαίδευση ήταν πολύ πιο εκτεταμένη απ' ό-σο θεωρείται συνήθως.

Αυτό δείχνει άλλωστε η κυκλοφορία σε μεγάλο αριθμό αντιτύπων εκκλησιαστικών βιβλίων, όπως η *Παιδαγωγία*, η *Οκτώπκος* και το *Ψαλτήρι*, τα οποία χρησίμευαν ως σχολικά βοηθήματα (Ηλιού 1975, σ. 132 κ.ε.). Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι το σχολείο των κοινών γραμμάτων, ανεξάρτητα από την αρχαϊκή δομή του, έπαιξε ουσιαστικό ρόλο, μαζί με τις άλλες μορφές εκπαίδευσης, στον αλφαβητισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Το «σχολείον των ελληνικών μαθημάτων»

Από το 17ο αιώνα, ένας νέος τύπος σχολείου αρχίζει να παγιώνεται. Πρόκειται για ένα σχολείο μέσης εκπαίδευσης, το οποίο στις επίσημες πηγές, ονομάζεται συνήθως «φροντιστήριον» ή «σχολείον των ελληνικών μαθημάτων». Στον τύπο αυτό ανήκουν η Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης και άλλες που ι-

•• ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ••

Τα πρώτα γράμματα

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΨΥΛΛΑΣ (1794 - 1878)

Ο Γεώργιος Ψύλλας, εκδότης της *Εφημερίδος Αθηνών* στα χρόνια της Επανάστασης του 1821 και πολιτικός, θυμάται στα Απομνημονεύματά του πώς έμαθε τα πρώτα γράμματα στην ενορία της Αγίας Θέκλας της Αθήνας:

«... ενθυμούμαι ότι, έχων φίλον και συμπαίκτηρα τον πρωτότοκον υιόν του γείτονος Ελευθερίου Μανδρά, τέκτονος και κτηματίου, και ζητήσας αυτόν Δευτέραν τινά της εβδομάδος και μη ευρών αυτόν εις την οικίαν του, πληροφορηθείς δε παρά της μητρός του ότι ετοποθετήθη εις το σχολείον το οποίον διέυθυνεν ο της ενορίας εφημέριος Βησσαρίων, οικονόμος το αξίωμα και πνευματικός και ράπτης ενταυτώ χωρικών ενδυμάτων, κατοικών δε και διδασκων και εργαζόμενος εντός του ευρυχωρού της εκκλησίας περιβόλου, προσήλθον και εγώ, με τον σκοπόν να ιδω τον φίλον μου Μητρον, και, κύψας παρά την θύραν του διδασκτηρίου, είδον αυτόν καθήμενον μεταξύ πολλών και άλλων παιδιών και κρατώντα εις χείρας την πινακίδα. Τότε ο εφημέριος και διδάσκαλος, όστις εγνώριζεν ίσως όλα τα μέλη των οικογενειών του μικρού ποιμνίου της ενορίας του, κατανοήσας με, καλεί εξ ονόματος να τον πλησιάσω και να αποφασίσω να μάθω γράμματα. Με εκάθισε πλησίον του, μοι προσέφε-

 ρεν ολίγα σύκα και μου έγγραψεν εις την πινακίδα (καταχρηστικώς *πελεκίδα*) τα 24 γράμματα του αλφαβήτου και μετ' ολί-

γας στιγμάς, ιδών ότι εξέμαθον το τακτικόν αλφάβητον, μου έγγραψε και το σύνθετον, δηλ. αω, βψ κ.τ.λ. Αλλά και τούτο μέχρι της μεσημβρίας το έμαθα και εγνώρισα καλώς τα γράμματα, ότε η μήτηρ μου, αναζητούσά με εις τας γειτονικάς οικίας, ήλθεν εις το σχολείον και με εύρε παρά το πλάγιον του διδασκάλου, μεταξύ των 15-20 παιδιών των διδασκομένων τα γράμματα. Τότε δε προετράπη και αύτη από τον διδάσκαλον να μου αγοράση αμέσως μίαν φυλλάδα (ούτως ωνομάζετο το πρώτον έντυπον βιβλίον της μαθήσεως των γραμμάτων), την οποίαν και, αμέσως αγοράσασα, μοι έφερεν ομού με το πρόγευμά μου. Ούτω λοιπόν άρχισα τα μαθήματά μου, τα οποία εντός ενός έτους και ολιγώτερον ετελείωσα, διδασθείς μετά την φυλλάδα την Οκτώπκον και το Ψαλτήριον και επρόκειτο πλέον να διδασθώ και τον Απόστολον λεγόμενον, τας Πράξεις δηλ. των Αποστόλων και τας Επιστολάς κ.τ.λπ., όλα ταύτα διδασκόμενα τότε εις εκμάθησιν των γραμμάτων, αλλά χρησιμεύοντα συγχρόνως και εις ανάγνωσιν εν ταις εκκλησίαις εκ μέρους των παιδιών των ενοριών...».

Γεώργιος Ψύλλας, *Τα Απομνημονεύματα του βίου μου*, εισαγωγή Νικ. Κ. Λούρου, έκδοσις και σημειώσεις Ελευθ. Γ. Πρεβελάκη, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερευνής της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, σειρά: «Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας 8», Αθήνα 1974, σσ. 1-3.

• ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ •

Τα πρώτα γράμματα

ΕΡΜΑΝΝΟΣ ΛΟΥΝΤΖΗΣ (1806 - 1868)

Τις σχολικές αναμνήσεις του από τη Ζάκυνθο καταγράφει σε αυτοβιογραφικό του κείμενο και ο ιστορικός Ερμάννος Λούντζης:

«Εκ της νηπιότητός μου ενθουμούμαι το πρώτον σχολείον το οποίον εσύχναζον. Προς την άκραν της Πλατείας Ρούγας, κατά το βόρειον μέρος, κείται εκκλησία εις τον Άγιον Στέφανον αφιερωμένη. Όπισθεν αυτής, εισερχομένου τινός εκ της πύλης, υπό το κωδωνοστάσιον, εις τινας τότε οικίσκους εν ώρα θέρους, και τον χειμώνα εις το γυναικί της εκκλησίας, ο αναγνώστης Κριεζής είχε το σχολείον του. Αφ' ου εν αυτώ τω σχολείω έμαθον το αλφάβητον, ήρχισα και την ανάγνωσιν εις το Οκτώηχι. Η ούτως δε λεγόμενη ανάγνω-

σις συνίστατο εις το να διακράτω εις την μνήμην φθόγγους, τους οποίους ουδαμώς πννούν. «Κυκλώσατε λαοί», ενθουμούμαι ότι ήσαν αι πρώται λέξεις του τροπαρίου, πρώτου κειμένου της αναγνώσεως. Το *κυκλώσατε*, διά της αναλογίας της φωνής με την λέξιν κλώσσα, είχαν ίσια ίσια διεγείρει εις τον νουν μου την ιδέαν της κλώσεως. Ψιττακίζοντας δε του τροπαρίου, πάντοτε παρίστατο εις την φαντασία μου, κλώσσα περιστοιχισμένη από τα κλωσσοπούλια της. Τοιουτοτρόπως εφήρμοζα τας εννοίας εις τας μανθανομένας λέξεις».

Ερμάννος Λούντζης, *Ανέκδοτα κείμενα*, εισαγωγή και σχόλια Ντίβου Κονόμου, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1962, σσ. 30-31.

δρύνονται από τα μέσα του 17ου αιώνα στα Άγραφα, τα Ιωάννινα, τη Χίο, το Βουκουρέστι, το Ιάσιο με την επιχορήγηση πλούσιων εμπόρων, όπως ο Μανολάκης Καστοριανός, ο Επιφάνιος Ηγούμενος, ο Εμμανουήλ Γκιόνμας, και ηγεμόνων της Βλαχίας και της Μολδαβίας.

Κύριος σκοπός του σχολείου αυτού είναι η εξοικείωση των μαθητών με την αρχαία ελληνική γλώσσα, που γίνεται με την εξαντλητική διδασκαλία της γραμματικής και του συντακτικού, με τη μελέτη αρχαίων ελληνικών κειμένων και με τη θεματογραφία. Η προσέγγιση των αρχαίων κειμένων είναι φορμαλιστι-

κή. Αυτό που ενδιαφέρει είναι όχι το περιεχόμενο αλλά η απλή ερμηνεία του κειμένου, που γίνεται με τη λεγόμενη «ψυχαγωγική» μέθοδο, η οποία συνίσταται στην απόδοση κάθε λέξης του πρωτοτύπου με συνώνυμες λέξεις της νεοελληνικής. Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό του είναι ο προσανατολισμός του προς την αριστοτελική φιλοσοφία, την οποία εισήγαγε, με τα ερμηνευτικά του υπομνήματα στον Αριστοτέλη, ο Θεόφιλος Κορυδαλέας. Τα υπομνήματα του Κορυδαλέα, γραμμένα σε αυστηρά αρχαϊζουσα γλώσσα, γνώρισαν μεγάλη διάδοση και σφράγισαν τη νεοελληνική εκπαίδευση επί μακρό χρονικό διάστημα. Αν στο ξεκίνημά του ο «κορυδαλισμός» ήταν ένα σύστημα νεωτερικό, που υποστήριζε το χωρισμό της φιλοσοφίας από τη θεολογία και οδηγούσε στην εκκοσμίκευση της παιδείας, στο 18ο αιώνα, όταν αρχίζει να εισάγεται στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα η νεωτερική φιλοσοφία, θα καταντήσει συνώνυμο του σχολαστικισμού και θα θεωρηθεί αιτία στασιμότητας της ελληνικής εκπαίδευσης.

Μια εικόνα για τα διδασκόμενα μαθήματα στα σχολεία της εποχής μάς δίνουν τα προγράμματα σπουδών της Πατριαρχικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης και της Σχολής του Βουκουρεστίου. Στην Πατριαρχική Σχολή, σε ένα πρώιμο στάδιο (1663), προβλέπονται τρεις επάλληλοι κύκλοι σπουδών: κατώτερος, μέσος και ανώτερος. Στον κατώτερο κύκλο διδάσκονται τα «κοινά γράμματα», στο μέσο η «κυκλοπαιδεία» (γραμματική, ρητορική και λογική) και στον ανώτερο η φιλοσοφία και η θεολογία. Στην ίδια σχολή, το 1691, οι κύκλοι περιορίζονται σε δύο, της «κυκλοπαιδείας» και των «επιστημονικών μαθημάτων» (Σκαρβέλη-Νικολοπούλου 1994, σσ. 192 - 194). Πιο ευρύ είναι το πρόγραμμα μαθημάτων της Σχολής του Βουκουρεστίου, το 1707. Σε αυτό προβλέπονται τρεις κύκλοι, που περιλαμβάνουν, ο κατώτερος και ο μέσος μια μεγάλη σειρά μαθημάτων, που αποτελούν την εγκύκλιο παιδεία, και ο ανώτερος την αριστοτελική φιλοσοφία (Camargiano-Cioran 1974, σ. 37 - 38). Σε ένα τρίτο μεταγενέστερο παράδειγμα, της Πάτμου, τα μαθήματα διαιρούνται, το 1769, σε δύο κύκλους: στα «γραμματικά» και τα «φιλοσοφικά», για τη διδασκαλία των οποίων προβλέπονται δύο δάσκαλοι (Μαλανδράκης 1911, σ. 157). Το τελευταίο αυτό παράδειγμα είναι και το συνηθέστερο στα σχολεία του 18ου αιώνα, χωρίς να αποτελεί όμως και απόλυτο κανόνα. Αρκετά μικρά σχολεία έχουν συνήθως ένα δάσκαλο, ο οποίος περιορίζεται στη διδασκαλία των γραμματικών.

Οι πρώτες προσπάθειες για την ανανέωση των σπουδών γίνονται στο πρώτο μισό του

18ου αιώνα από μεμονωμένους δασκάλους, όπως ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, ο Βικέντιος Δαμωδός και ο Νικόλαος Ζερζούλης, οι οποίοι θέτουν υπό αμφισβήτηση την αυθεντία του Αριστοτέλη και εισάγουν στα μαθήματά τους τις θετικές επιστήμες και τη φιλοσοφία, κατά το σύστημα των «νεωτέρων». Οι προσπάθειες αυτές σημαδεύονται στην αφετηρία τους από μια καταδίκη: οι νεωτερισμοί του Ανθρακίτη αποδοκιμάζονται το 1723 από το Πατριαρχείο και τα τετράδιά του καίγονται. Οι νεωτερικές τάσεις συνεχίζονται και κορυφώνονται στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Νεοελληνικός Διαφωτισμός και εκπαίδευση

Ο Διαφωτισμός φέρνει ένα καινούριο πνεύμα στη εκπαίδευση. Κίνημα ανακαινιστικό με πίστη στη δύναμη του ορθού λόγου και την πρόοδο, δίνει ιδιαίτερο βάρος στην αγωγή και την παιδεία ως μέσα για την ανάπτυξη των διανοητικών δυνάμεων του ανθρώπου και την απαλλαγή του από κάθε είδους προκαταλήψεις και τυραννίες. Με βάση τις αρχές αυτές, οι εκπρόσωποι του νεοελληνικού Διαφωτισμού προτείνουν ή επιχειρούν ριζικές αλλαγές στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

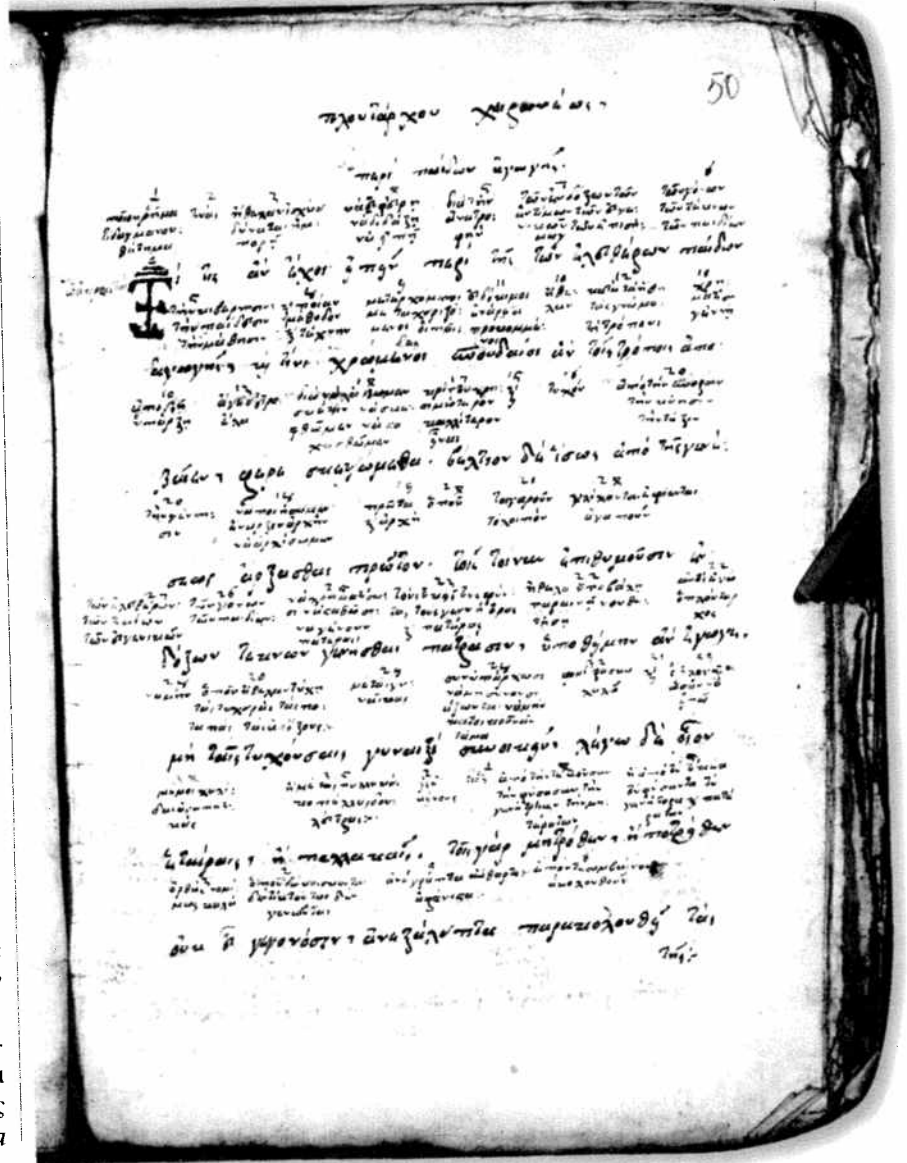
Οι λόγιοι του νεοελληνικού Διαφωτισμού επιχειρούν αλλαγές στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα

Το νέο πνεύμα εκφράζουν ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ και ο Δημήτριος Καταρτζής. Λόγιος με πίστη στην ελευθερία της σκέψης και τη νεωτερική επιστήμη, ο Βούλγαρης έδωσε με τη διδασκαλία και το συγγραφικό του έργο μια γενναία ώθηση στην εκπαίδευση της εποχής του, μπολιάζοντάς την με τις επιστημονικές κατακτήσεις της φωτισμένης Δύσης. Ιδιαίτερα γόνιμα ήταν τα χρόνια της σχολαρχίας του στην Αθωνιάδα (1753 - 1759), όπου δίδαξε λογική, εισαγωγή στη φιλοσοφία, μεταφυσική, αριθμητική, γεωμετρία, φυσική, κοσμογραφία, με βάση νεότερα επιστημονικά συγγράμματα που μετέφρασε ο ίδιος ή δικά του έργα, όπως η περίφημη *Λογική*, που εκδόθηκε το 1766 και χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στην εκπαίδευση.

Ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, μαθητής του Βούλγαρη, στρέφει το ενδιαφέρον του κυρίως στα θέματα της αγωγής. Οι σχετικές αναζητήσεις του διατυπώνονται στο έργο του *Πραγματεία*

περί παιδων αγωγής (1779), που ακολουθεί τις παιδαγωγικές θεωρίες του John Locke. Το κύριο θέμα που απασχολεί το Μοισιόδακα είναι η ανατροφή των νέων. Ακολουθώντας το Locke, απορρίπτει τη θεωρία των έμφυτων ιδεών και υπογραμμίζει τη σημασία που έχουν για τη διαμόρφωση του παιδιού το οικογενειακό περιβάλλον και ο δάσκαλος. Ο ίδιος, αναφερόμενος στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, καταδικάζει τη σχολαστική προσήλωση των δασκάλων στη γραμματική, την εμμονή τους στην αυθεντία του Αριστοτέλη και τον κορυδαλισμό, την προσέγγιση των αρχαίων κειμένων μέσω της «ψυχαγωγίας», τον εθισμό των μαθητών στην αποστήθιση και γενικότερα τη σπατάλη πολύτιμου χρόνου σε ένα σχολείο που συσσωρεύει γνώσεις χωρίς μέθοδο και σκοπό. Στη θέση του παραδοσιακού σχολείου ο Μοισιόδαξ θέλει ένα νέο, που θα προσφέρει κοινωνικά

«**ΨΥΧΑΓΩΓΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ**». Κείμενο του Πλουτάρχου με διάστικη ερμηνεία, κατά την «ψυχαγωγική μέθοδο», που συνίσταται στην απόδοση κάθε λέξης του αρχαίου κειμένου με συνώνυμες λέξεις της νεοελληνικής. Μονή Αγίου Στεφάνου Μετεώρων, κώδ. 95 (18ος αι.). (Δ.Ζ. Σοφιανός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, τ. Γ', ΚΕΜΝΕ Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1986, σ. 289).

**ΑΘΩΝΙΑΔΑ ΣΧΟΛΗ,
ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ.**

Σε πρώτο πλάνο, ό,τι έχει απομείνει από το κτιριακό συγκρότημα της Αθωνιάδας και στο βάθος η Μονή Βατοπεδίου.

Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη, τ. Α', Άγιον Όρος, 1996, εικ. 52.

χρήσιμες γνώσεις και θα ακολουθεί μεθόδους οι οποίες θα κάνουν ευχάριστη τη μάθηση: ένα σχολείο, τελικά, που θα αποβλέπει στην «αληθινή ευδαιμονία» του ανθρώπου.

Τη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος προτείνει και ο Καταρτζής. Ξεκινώντας από τα αδιέξοδα του ελληνικού σχολείου, ασκεί και αυτός έντονη κριτική στις αντιπαιδαγωγικές μεθόδους των δασκάλων, που εμπνέουν στα παιδιά «μίσος και παντοτιν' αδιά στα γράμματα», καθώς και στο πρόγραμμα μαθημάτων, που προσφέρει γενικές και σκόρπιες γνώσεις χωρίς σύστημα και πρακτική χρησιμότητα. Το καινούριο όμως που φέρνει ο Καταρτζής είναι η κατάφαση στη φυσική γλώσσα. Ανατρέποντας μια παράδοση αιώνων, αναδεικνύει την απλή, μητρική γλώσσα σε μοναδικό μέσο επικοινωνίας και όργανο παιδείας.

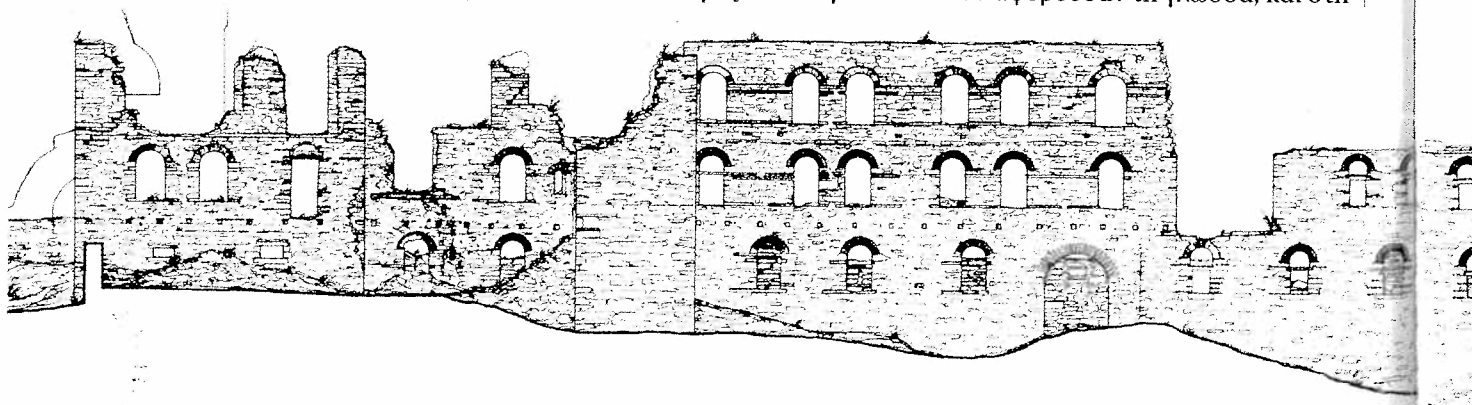
Οι προτάσεις του Καταρτζή για την εκπαίδευση συνοψίζονται στο «Σχέδιο της αγωγής των παιδιών Ρωμηών και Βλάχων», που περιέχει ένα πρόγραμμα σπουδών με βάση τις ανάγκες τις Βλαχίας, που είναι και ο χώρος ανα-

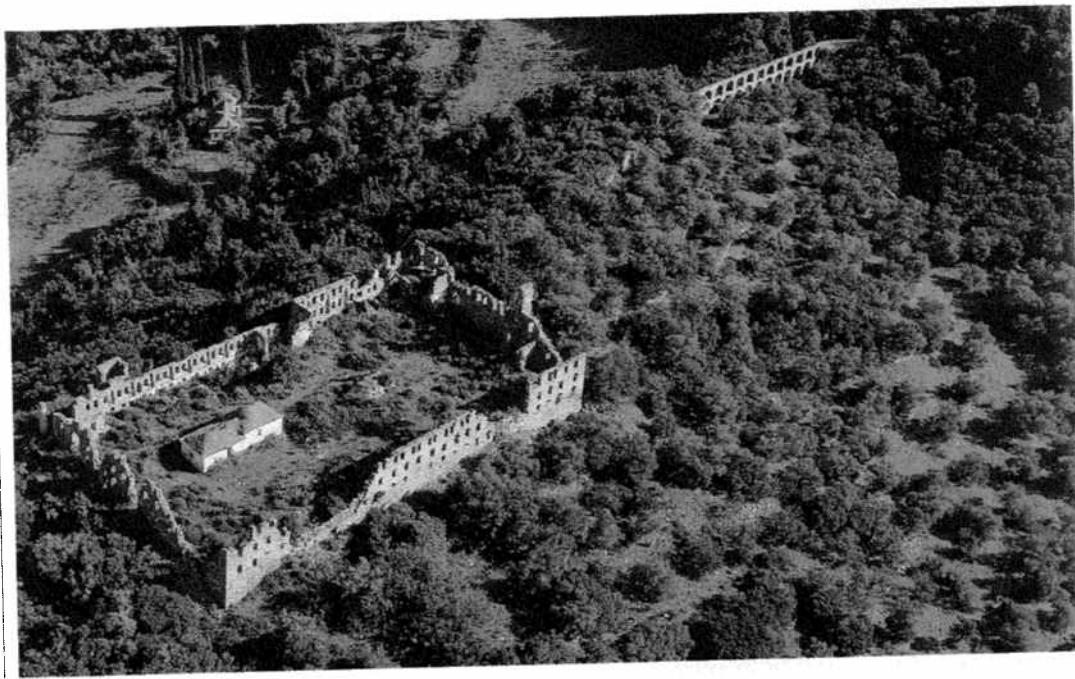
φοράς του. Η σχολική εκπαίδευση των παιδιών αρχίζει από το πέμπτο έτος της ηλικίας τους και φθάνει ως το δέκατο όγδοο. Στην ηλικία των πέντε ετών το παιδί αρχίζει να σπουδάζει τη μητρική του γλώσσα (βλάχικα και ρωμαίικα) και κατόπιν θρησκευτικά, κατήχηση, ιστορία, χρονολογία, γεωγραφία, γραμματικά. Στα εννιά του χρόνια αρχίζει τα αρχαία ελληνικά, στα έντεκα τα

**Για τον Κοραή
η παιδεία
συνδέεται
με το όραμα
της
αναγέννησης
της
Ελλάδας**

λατινικά, ενώ από τα δώδεκα ως τα δεκαοκτώ διδάσκεται ποιητική, ρητορική, λογική και επιστήμες.

Οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις του Μοισόδακα και του Καταρτζή δεν είχαν απήχηση στην εποχή τους. Αν, στην περίπτωση του Καταρτζή, η αποτυχία μπορεί να οφείλεται στη ριζοσπαστικότητα των προτάσεών του, ιδιαίτερα αυτών που αφορούσαν τη γλώσσα, και στη

ΤΑ ΕΡΕΪΠΙΑ ΤΗΣ ΑΘΩΝΙΑΔΑΣ.
 Δεξιά, διακρίνονται τα ερείπια του υδραγωγείου της σχολής.
Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη, τ. Α΄, Άγιον Όρος, 1996, σ. 53.

συντηρητική αναδίπλωση των Φαναριωτών μετά τη Γαλλική Επανάσταση, στην περίπτωση του Μοισιόδακα οι λόγοι της αποτυχίας αποδίδονται αλλού: στο ότι οι προτάσεις του δεν είχαν κοινωνική υποστήριξη. Μέτοικος ο ίδιος στη Μολδαβία, δεν είχε, όπως ο Καταρτζής, την προστασία των ηγεμονικών κύκλων και οι προτάσεις του μπορούσαν εύκολα να εξουδετερωθούν.

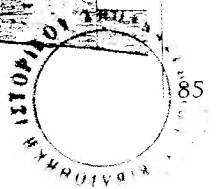
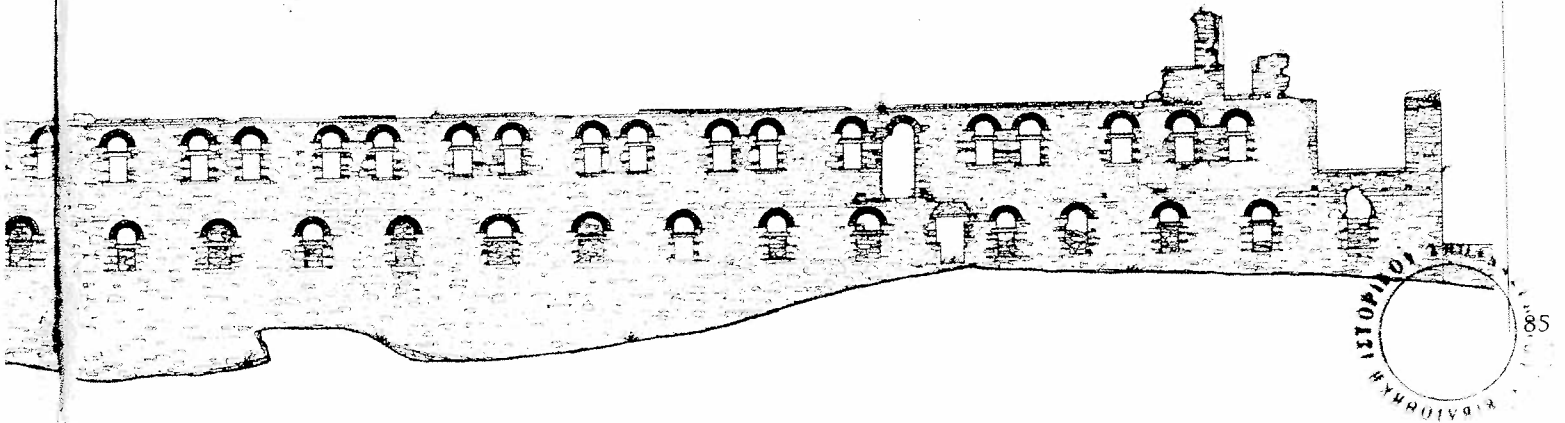
Τελικά, η ανανέωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων θα έλθει μερικές δεκαετίες αργότερα από αλλού: από τον κύκλο του Κοραή. Από τις αρχές του 19ου αιώνα, με το *Υπόμνημά του (Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, 1803)* και κυρίως με τους «Αυτοσχέδιους Στοχασμούς» του που προτάσσονται στην «Ελληνική Βιβλιοθήκη», ο Κοραής στρέφεται ολοκληρωτικά στα θέματα της νεοελληνικής παιδείας με την ευρύτερη έννοια του όρου. Ένα από τα στοιχεία που τον διαφοροποιούν από το Μοισιόδακα και τον Καταρτζή είναι η εθνική διάσταση και προοπτική που προσδίδει στην υπόθεση της παιδείας. Για τον Κοραή η παιδεία

συνδέεται με το όραμα της αναγέννησης της Ελλάδας, που θα επιτευχθεί με τη διάχυση των φώτων σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Βασική προϋπόθεση για την αναγέννηση του έθνους είναι μια σχολική εκπαίδευση, που θα χειραγωγείται από τη «φιλοσοφία». Μια εκπαίδευση απαλλαγμένη από τα αρχαϊκά στοιχεία της, που θα αξιοποιεί δημιουργικά την αρχαία ελληνική παράδοση και συγχρόνως θα είναι ανοιχτή στα νεωτερικά ρεύματα της φωτισμένης Δύσης. Με τον Κοραή, λοιπόν, η εκπαίδευση αναδεικνύεται σε εθνική υπόθεση.

Ένα δεύτερο στοιχείο, που συνδέεται άμεσα με το πρώτο, είναι ότι οι εκπαιδευτικές ιδέες του Κοραή βρίσκουν ισχυρά κοινωνικά στηρίγματα. Από νωρίς αρχίζει να δημιουργείται σε αστικά κέντρα της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης ένας κύκλος διανοουμένων και εμπόρων, ο οποίος στηρίζει τις μεταρρυθμιστικές του προσπάθειες. Ο κύκλος αυτός διευρύνεται συνεχώς προς τα αστικά κέντρα της τουρκοκρατούμενης Ανατολής, δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες για την ανανέωση του

ΑΘΩΝΙΑΔΑ ΣΧΟΛΗ.

Σχεδιαστική αποτύπωση της βόρειας όψης. *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη, τ. Α΄, Άγιον Όρος, 1996, σ. 78.*

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΥΜΑΣ.

(Λάρισα 1777

- Τεργέστη 1836).

Λόγιος και δάσκαλος με νεωτερικές αντιλήψεις και σπουδαίο συγγραφικό έργο.

Διηύθυνε το Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης (1809-1814, 1815-1817) και τη σχολή Κουρούτσεσμε (1814-1815). Χαρακτικό, από το βιβλίο του *Ιστορίας των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. Β', Βιέννη, 1832.

σχολικού συστήματος. Οι εκπαιδευτικές ιδέες του Κοραή υποστηρίζονται επίσης από περιοδικά όπως ο *Λόγιος Ερμής*, που αρχίζει να εκδίδεται στη Βιέννη, το 1811. Με τα άρθρα και την ειδησεογραφία του το περιοδικό αυτό θα αποτελέσει επί δέκα ολόκληρα χρόνια το κυριότερο μέσο διάδοσης των νεωτερικών εκπαιδευτικών ιδεών και συγχρόνως ένα βήμα αναζητήσεων και προβληματισμού γύρω από την ελληνική και ξένη εκπαιδευτική πραγματικότητα. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι μέσα από τις στίλες του *Λόγιου Ερμή*, το ελληνικό κοινό μαθαίνει για πρώτη φορά για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο καθώς και για τα εκπαιδευτικά συστήματα άλλων ευρωπαϊκών χωρών, που προσφέρονταν για σύγκριση με τα ισχύοντα στα ελληνικά σχολεία.

Τα νεωτερικά σχολεία

Από τις αρχές του 19ου αιώνα, λοιπόν, κάτω από την επίδραση της κοραϊκής διδασκαλίας, και γενικότερα των ιδεών του νεοελληνικού Διαφωτισμού, η ελληνική εκπαίδευση μπαίνει

σε νέα φάση. Ο τύπος του παραδοσιακού σχολείου, που λειτουργούσε κάτω από την άμεση ή έμμεση επιρροή της Εκκλησίας και έδινε έμφαση σε ό,τι ο Κοραής αποκαλούσε «καλά γραμματικά», τίθεται υπό αμφισβήτηση και προτείνεται η αντικατάστασή του από ένα μοντέρνο σχολείο, ικανό να ανταποκριθεί στις σύγχρονες κοινωνικές και εθνικές ανάγκες. Ένα σχολείο μέσου ή ανώτερου επιπέδου, που θα δίνει έμφαση στην αρχαία ελληνική φιλολογία, τις επιστήμες, τη φιλοσοφία και τα γενικά μαθήματα και θα υιοθετεί σύγχρονες διδακτικές μεθόδους. Τέτοια σχολεία ιδρύονται στις Κυδωνίες, τα Ιωάννινα, τη Σμύρνη, τη Χίο και άλλες περιοχές.

Γύρω στο 1800 στις Κυδωνίες, ένα ανερχόμενο αστικό κέντρο, οι αρχές της πόλης αποφασίζουν να ανανεώσουν το παλαιότερο σχολείο, που είχε ιδρυθεί από τον ισχυρό τοπικό παράγοντα Ιωάννη Οικονόμου πριν από 20 χρόνια. Την ίδια εποχή στα Ιωάννινα, πόλη με μακρά εκπαιδευτική παράδοση, ιδρύεται με τη γενναία χορηγία του εμπόρου Ζώνη Καπλάνη η ομώνυμη σχολή, με δάσκαλο τον Αθανάσιο Ψαλίδα. Η Καπλαναία Σχολή αντικαθιστά τη Σχολή Μαρούτσι, η οποία το 1797 είχε διακόψει τη λειτουργία της λόγω της κατάσχεσης των καταθέσεων του Μαρούτσι στη Βενετία από τους Γάλλους.

Το ίδιο γίνεται και στη Σμύρνη. Γύρω στο 1808 μια ομάδα εμπόρων, με ηγετική θέση στα κοινοτικά πράγματα της πόλης, αποφασίζει να υποκαταστήσει την παλαιά συντηρητική Ευαγγελική Σχολή με ένα μοντέρνο σχολείο, που θα ανταποκρινόταν στις ανάγκες της εμπορικής τάξης της πόλης: το Φιλολογικό Γυμνάσιο. Στή Χίο τα πράγματα θα καθυστερήσουν λίγο. Στο παλιό σχολείο του νησιού σχολαρχεί από το 1786 ο συντηρητικός δάσκαλος Αθανάσιος Πάριος. Κάτω από την πίεση του κύκλου του Κοραή, ο Πάριος απομακρύνεται, το 1811, από τη σχολή της Χίου και τέσσερα χρόνια αργότερα, με τη θερμή υποστήριξη του Κοραή και των Χίων εμπόρων, αναλαμβάνει τη διεύθυνσή της ο Νεόφυτος Βάμβας.

Το ανανεωτικό πνεύμα της εποχής δεν αφήνει ανέπαφη ούτε την Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης, η οποία στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα βρισκόταν σε παρακμή. Το 1804 το Πατριαρχείο και οι Φαναριώτες άρχοντες τη μεταφέρουν στο προάστιο Κουρούτσεσμε, διορίζοντας σχολάρχη το Δωρόθεο Πρώιο. Κάτι ανάλογο γίνεται και στο Βουκουρέστι. Με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνατίου, ιδρύεται το 1810 εκεί μια Φιλολογική Εταιρεία, η οποία αναδιοργανώνει την παλαιά ηγεμονική σχολή.

Haus Lib.

bei Manefeld's Comp. in Wien.

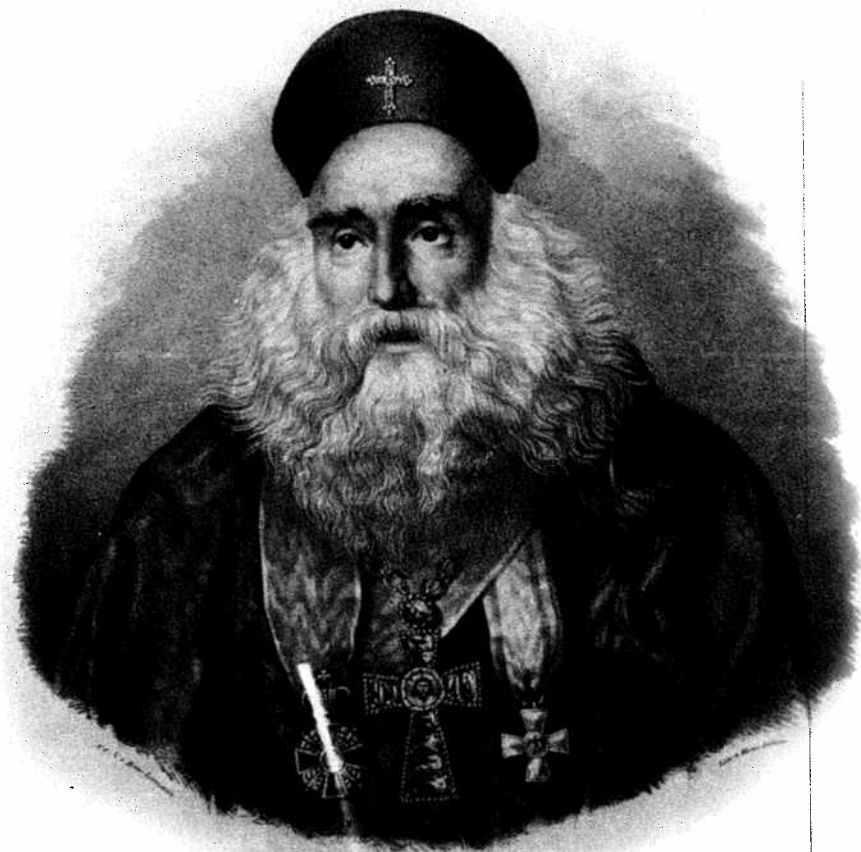
ΕΥ
Φ
Σ
Ν
Α
Ο
Λ
Π
Δ
Κ
Κ
Τ
Λ
Υ
Ο
;

Το ανανεωτικό πνεύμα διαχέεται όμως και ευρύτερα. Στην Αθήνα, το 1813, η νεοσύστατη Φιλόμουσος Εταιρεία αναλαμβάνει την προστασία του σχολείου της πόλης, ενώ δύο χρόνια αργότερα ο Γρηγόριος Κωνσταντάς και ο Άνθιμος Γαζής ιδρύουν στις Μηλίες του Πηλίου ένα «τακτικόν σχολείον», στη θέση της παλαιότερης σχολής, το οποίο συνεχίζει κατά κάποιον τρόπο τη νεωτερική εκπαιδευτική παράδοση, που είχε δημιουργηθεί στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα στα Αμπελάκια και σε άλλα βιοτεχνικά κέντρα της Θεσσαλίας. Την ίδια εποχή, στην Τεργέστη, ο Κωνσταντίνος Ασωπίος, μαθητής του Ψαλίδα, αναδιοργανώνει το σχολείο της ελληνικής κοινότητας.

Ανάλογες πρωτοβουλίες εκδηλώνονται και σε άλλες περιοχές, οδηγώντας στην ίδρυση πολλών μικρότερων σχολείων. Οι φιλοδοξίες των ιδρυτών τους είναι πάντα υψηλές: έχοντας ως πρότυπο τα Γυμνάσια της Σμύρνης, των Κυδωνιών και της Χίου, θέλουν όλοι ένα σχολείο «ευμέθοδον», απαλλαγμένο από την «σχολαστική αθλιότητα» των παραδοσιακών σχολείων. Οι φιλοδοξίες τους αποτυπώνονται εξάλλου και στα ονόματα που δίνονται στα σχολεία: «σχολείον Ελληνικόν και φιλοσοφικόν μαθημάτων» αποκαλείται το νεοσύστατο σχολείο της Ύδρας (*Ερμής ο Λόγιος*, 1812, σ. 156), «Ελληνικόν φιλολογικόν γυμνάσιον» το σχολείο της Αδριανούπολης (ό.π., 1819, σ. 779), «σχολείον Ελληνικόν μαθημάτων και παιδείας λογικής» ονομάζουν οι Σιατιστινοί το σχολείο που φιλοδοξούν να ιδρύσουν το 1817 (ό.π., 1817, σ. 91). Τις σχετικές προσπάθειες ενθαρρύνει το περιοδικό *Λόγιος Ερμής*. Οι εκδόσεις του αναγγέλλουν την ίδρυση των νέων σχολείων, επαινώντας τους ιδρυτές και χορηγούς τους για τη φιλογενεία τους και ευχόμενοι ο ζήλος τους «να γένη κοινότερος, και έκαστος να συνεισφέρη προθύμως το κατά δύναμιν», έτσι ώστε «ν' αποτινάξωμεν τον βαρύν της αμαθείας ζυγόν, και ν' αναφανώμεν άξιοι τωόντι του Ελληνικού ονόματος» (ό.π., 1818, σ. 683). Βέβαια, τα περισσότερα από τα σχολεία αυτά δεν πραγματοποιούν τις φιλοδοξίες τους. Οικονομικές και άλλες δυσκολίες τα εμποδίζουν να αναπτυχθούν και παραμένουν συνήθως στο παραδοσιακό επίπεδο.

Ένα από τα κοινά χαρακτηριστικά των σχολείων της εποχής είναι ότι ιδρύονται κυρίως σε αστικά κέντρα από κοινότητες και εμπόρους, που αναλαμβάνουν και την οικονομική τους υ-

ποστήριξη. Ενισχύονται όμως και από άλλες πλευρές: από ενοριακές εκκλησίες, που διενεργούν εράνους, από Φαναριώτες αξιωματούχους, από ιδιώτες που προσφέρουν χρήματα και ακίνητα, από συντεχνίες των αστικών κέντρων και ιδιαίτερα της Κωνσταντινούπολης. Οι τελευταίες παρέχουν οικονομική αρωγή σε αρκετά σχολεία και αναλαμβάνουν συχνά τη διαχείριση των περιουσιών τους. Ο ρόλος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σε όλα αυτά είναι κυρίως εποπτικός. Όπως και παλαιότερα, το Πατριαρχείο φροντίζει μετά την ίδρυση ενός σχολείου να επικυρώσει με σιγγίλιο την ιδρυτική πράξη και να διασφαλίσει τη λειτουργία, και κυρίως την περιουσία, του σχολείου.

Στα εκπαιδευτικά πράγματα εμπλέκονται επίσης για πρώτη φορά και διάφορες εταιρείες, όπως η Φιλολογική Εταιρεία του Βουκουρεστίου και η Φιλόμουσος Εταιρεία της Αθήνας, στις οποίες αναφερθήκαμε ήδη, αλλά και η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης. Η τελευταία ιδρύεται το 1815, με σκοπό την ενίσχυση του σχολείου του Πηλίου, αλλά δραστηριοποιείται στον τομέα των υποτροφιών, παρέχοντας σε μαθητές τα αναγκαία έξοδα για να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Μια «εταιρεία» εμπόρων θα αναλάβει την οικονομική υποστήριξη του Φιλολογικού

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ.

(Τσαρίτσανη Θεσσαλίας 1780 - Αθήνα 1857). Λόγιος κληρικός και δάσκαλος με φιλολογικά και θεολογικά ενδιαφέροντα. Κλήθηκε στο Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης το 1809, όπου δίδαξε μαζί με τον Κων. Κούμα και το Στέφανο Οικονόμο ως το 1819, που καταργήθηκε βίαια το Γυμνάσιο. Χαρακτικό του Eichens σε σχέδιο του Lövenstein, Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Φωτ. αρχείο ΚΝΕ/ΕΙΕ.

ΣΧΟΛΗ ΜΗΛΕΩΝ ΠΗΛΙΟΥ.

Πάνω, η σφραγίδα της σχολής. Δεξιά, το σημερινό κτίριο, όπου στεγάζεται η παλαιά βιβλιοθήκη της σχολής των Μηλεών, και το έμβλημά της με την επιγραφή «ΨΥΧΗΣ ΑΚΟΣ».

Γυμνασίου στα 1810-1812, όταν αυτό έπαψε να επιχορηγείται από την κοινότητα της Σμύρνης, ενώ στην Οδησσό ασφαλιστικές εταιρείες επιχορηγούν την ελληνοεμπορική σχολή της πόλης, που ιδρύεται το 1814.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό, των μεγαλύτερων τουλάχιστον, νεωτερικών σχολείων είναι ότι δεν δημιουργούνται εκ του μηδενός. Έρχονται να υποκαταστήσουν άλλα παλαιότερα, παραδοσιακού τύπου σχολεία, που βρίσκονται σε παρακμή, ή να λειτουργήσουν παράλληλα προς εκείνα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ανταγωνισμών και ιδεολογικών συγκρούσεων, όπως δείχνουν οι συχνές αντιπαραθέσεις του Φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης με την Ευαγγελική Σχολή, η οποία υποστηρίζεται από το Πατριαρχείο, την τοπική εκκλησία και κατά καιρούς από την κοινότητα της Σμύρνης, καθώς και η αντιπαλότητα της Καπλαναϊάς Σχολής με τη συντηρητική σχολή των Μπαλάνων στα Ιωάννινα.

Διοίκηση

Ο τρόπος διοίκησης ενός σχολείου εξαρτάται από το ιδρυτικό καθεστώς του. Ο ιδρυτής ή οι ιδρυτές του είναι αυτοί που καθορίζουν πώς και από ποιους θα διοικείται και ποιες θα είναι

οι αρμοδιότητες των εντεταλμένων οργάνων. Οι σχετικές αποφάσεις διατυπώνονται συνήθως στα καταστατικά κείμενα των σχολείων και επικυρώνονται από το Πατριαρχείο ή την τοπική εκκλησιαστική αρχή. Κατά κανόνα, η δι-

Τα σχολεία που ιδρύονται από ιδιώτες έχουν συνήθως προσωποπαγή χαρακτήρα

οίκηση του σχολείου είναι διαπιστευμένη σε μια επιτροπή πολιτών με κοινωνικό κύρος και οικονομική επιφάνεια: κοινοτικούς άρχοντες και προκρίτους, εμπόρους, κληρικούς, μέλη συντεχνιών. Ο αριθμός τους δεν είναι σταθερός, ενώ η θητεία τους διαρκεί συνήθως ένα χρόνο. Το κύριο καθήκον τους είναι η διαχείριση των οικονομικών του σχολείου. Οι ίδιοι επίσης επιλέγουν το διδακτικό προσωπικό, φροντίζουν για τη συντήρηση του σχολείου και παρακολουθούν την επίδοση και τη συμπεριφορά των μαθητών.

Το σύστημα αυτό όμως παρουσιάζει αρκετές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του. Στα σχολεία που ιδρύονται από κοινότητες ή άλλα συλλογικά σώματα, οι επίτροποι διορίζονται α-

πό τα σώματα αυτά και σε αυτά λογοδοτούν. Τα σχολεία όμως που ιδρύονται από ιδιώτες έχουν συνήθως προσωποπαγή χαρακτήρα. Οι ιδρυτές, που είναι συγχρόνως και κύριοι του σχολείου, διατηρούν εφ' όρου ζωής την επιστασία του σχολείου και φροντίζουν για τους διαδόχους τους. Ένα τέτοιο καθεστώς έχει η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, όπου υπάρχει αλληλοδιαδοχή των επιτρόπων αλλά και των δασκάλων. Έτσι, ο μοναχός Ιερόθεος Δενδρινός, συνιδρυτής της σχολής, σχολαρχεί από το 1733 ως το 1780 και, λίγα χρόνια πριν πεθάνει, ορίζει διάδοχό του το συμπατριώτη του μοναχό Χρυσάνθο Καραβία, που είχε χρηματίσει μαθητής και συνδιδάσκαλός του.

Παρόμοιο καθεστώς ισχύει και σε άλλα σχολεία. Στη Δημητσάνα, την επιστασία της σχολής έχουν οι κτήτορες της χατζη Γεράσιμος και Αγάπιος, που είναι συγχρόνως και δάσκαλοί της, ενώ το ίδιο συμβαίνει και στο παλαιό σχολείο των Μηλεών. Ο κτήτορας του σχολείου Άνθιμος Παπαπανταζής, με διαθήκη που κάνει το 1810, ορίζει διάδοχό του στη διδασκαλία τον Γρηγόριο Κωνσταντά και στην επιτροπική έναν ντόπιο, ο οποίος οφείλει, με τη σειρά του, να αφήσει την επιτροπική στους αδελφούς του «διά να μη πέση εις ξένα γένη και ακολουθήση καμμίαν φθοράν εις τους κόπους μας...» (Καμνλάρις 1897, σ. 138).

Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί η Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης, η οποία διοικείται από επιτροπή που ορίζει το Πατριαρχείο, στην οποία συμμετέχουν αρχιερείς, αξιωματούχοι και εκπρόσωποι των εμπόρων και των συντεχνιών. Το ίδιο το Πατριαρχείο εμπλέκεται όμως στη διοίκηση και άλλων σχολείων, των λεγόμενων «σταυροπηγιακών», που εποπτεύονται από τη Μεγάλη Εκκλησία. Στις περιπτώσεις αυτές το Πατριαρχείο αναθέτει την επιστασία του σχολείου σε ένα ή περισσότερα πρόσωπα, τους εφόρους, που εδρεύουν συνήθως στην Κωνσταντινούπολη, στους οποίους είναι υποχρεωμένοι να δίνουν λογαριασμό οι τοπικοί επίτροποι του σχολείου. Το σύστημα των εφορειών το βρίσκουμε και στην Καπλιναία Σχολή, η οποία διοικείται από μια τοπική επιτροπή, αλλά πάνω από αυτήν υπάρχουν δύο εφορείες που εδρεύουν στη Μόσχα και την Κωνσταντινούπολη με διαφορετικά καθήκοντα η κάθε μία.

Σχολικά κτίρια

Αν ένα σχολείο των κοινών γραμμάτων μπορούσε να στεγαστεί σε οποιοδήποτε διαθέσιμο χώρο, το σχολείο των ελληνικών μαθημάτων είχε περισσότερες απαιτήσεις. Χρειαζόταν μία τουλάχιστο αίθουσα διδασκαλίας, δωμάτια για την κατοικία του δασκάλου και των «ξένων»

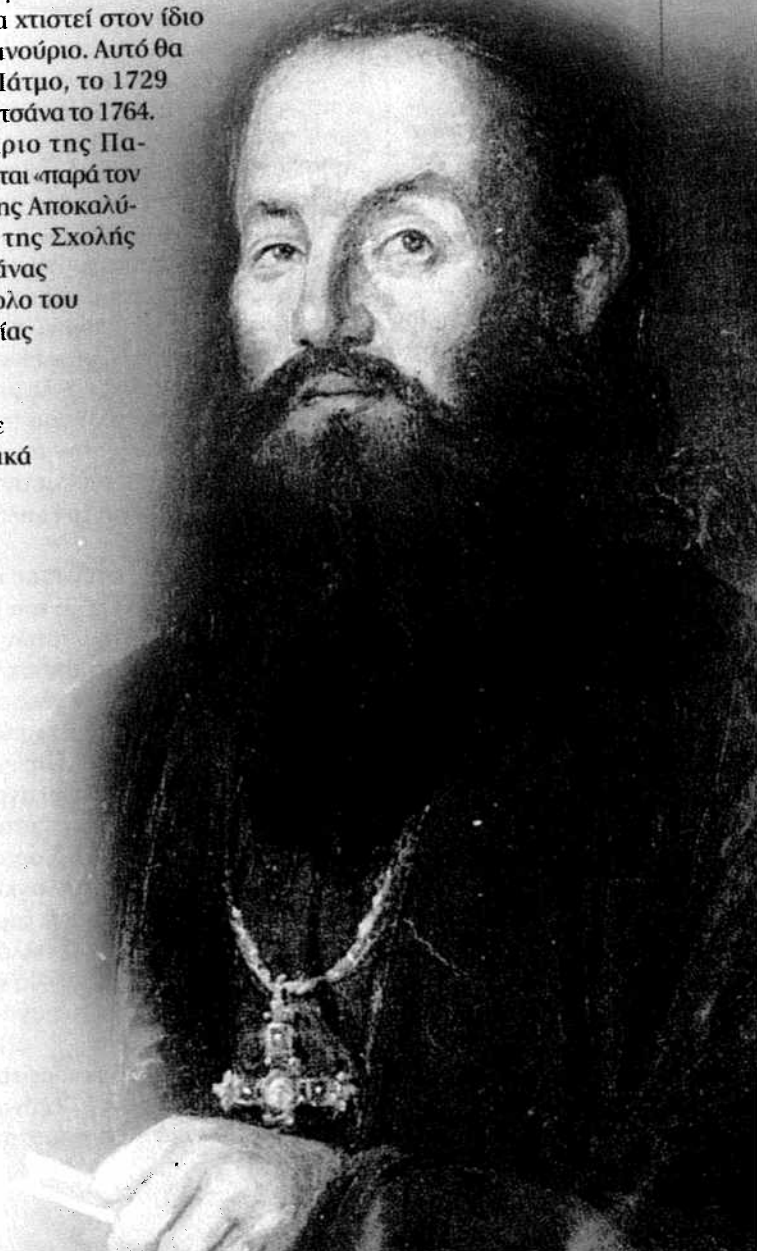
μαθητών, που διέμεναν κατά παράδοση στο σχολείο, και κοινόχρηστους χώρους. Οι ανάγκες πολλαπλασιάζονταν αν τα σχολεία είχαν περισσότερους δασκάλους και μεγαλύτερο αριθμό μαθητών. Για την αντιμετώπιση των αναγκών αυτών έπρεπε να εξευρεθεί ένα κατάλληλο οίκημα ή να χτιστεί ένα καινούριο. Τη δεύτερη λύση, που ήταν και η πιο δαπανηρή, επέλεγε στα μέσα του 18ου αιώνα ο έμπορος Ιωάννης Ντέκας, χτίζοντας στην Αθήνα το 1750 το ομώνυμο σχολείο, όπως και η μονή Βατοπεδίου του Αγίου Όρους, οικοδομώντας ένα μεγαλοπρεπές κτίριο για την Αθωνιάδα Σχολή.

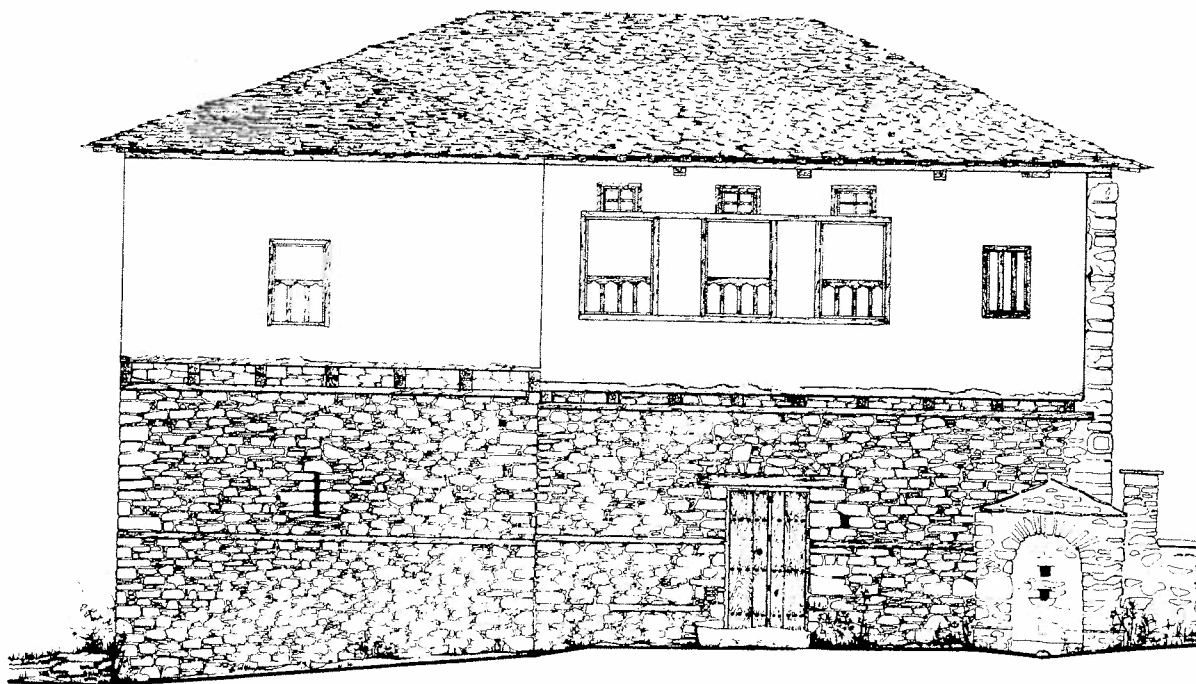
Τα σχετικά παραδείγματα όμως είναι μεμονωμένα. Τα περισσότερα σχολεία λύνουν το στεγαστικό πρόβλημα με άλλους τρόπους. Ο πιο συνηθισμένος ήταν, όπως και για τα σχολεία των κοινών γραμμάτων, η εγκατάστασή τους στο χώρο μιας εκκλησίας ή ενός μοναστηριακού ιδρύματος, όπου υπήρχαν διαθέσιμα κτίρια. Αν δεν υπήρχαν, μπορούσε να χτιστεί στον ίδιο χώρο ένα καινούριο. Αυτό θα γίνει στην Πάτμο, το 1729 και στη Δημητσάνα το 1764. Το διδακτήριο της Πατριάρχης χτίζεται «παρά τον περίβολο της Αποκαλύψεως», ενώ της Σχολής της Δημητσάνας στον περίβολο του ναού της Αγίας Κυριακής. Η στέγασση σχολείων σε εκκλησιαστικά ιδρύματα

ΑΝΘΙΜΟΣ ΓΑΖΗΣ.

(Μηλιές Πηλίου 1764 ή 1758 - Ερμούπολη 1828).

Λόγιος κληρικός, με σημαντικό εκδοτικό έργο, ιδρυτής μαζί με τον Γρ. Κωνσταντά της νεωτερικής Σχολής των Μηλεών. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Φωτ. αρχείο ΚΝΕ/ΕΙΕ.

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΗΣ ΖΑΓΟΡΑΣ.

Σχέδιο του κτιρίου (ανατολική όψη), που πιθανώς αποτελούσε τη βιβλιοθήκη της σχολής. Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, 1821-1929*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας, 1988, εικ. 6α.

συνδέεται ασφαλώς με το ότι οι ιδρυτές ή οι δάσκαλοί τους ήταν συχνά μοναχοί. Η σχετική επιλογή υπάκουε όμως και σε πρακτικούς λόγους. Ένα μοναστήρι ή μια εκκλησία ήταν από τους λίγους δημόσιους χώρους που προσφέρονταν δωρεάν και από την άποψη αυτή έλυναν, με τον πιο οικονομικό τρόπο, το στεγαστικό πρόβλημα ενός σχολείου με περιορισμένους πόρους. Από την άλλη μεριά, ένα μοναστήρι ήταν αποκομμένο από την καθημερινή τύρβη και πρόσφερε την περιπόθητη «ησυχία» που αποτελούσε, για τις αντιλήψεις της εποχής, προϋπόθεση για την καλή λειτουργία του σχολείου.

Το πρόβλημα της στέγασης παίρνει διαφορετική μορφή από τα τέλη του 18ου αιώνα, όταν με την αύξηση των μαθητών και των δασκάλων και τη διεύρυνση του σχολικού προγράμματος δημιουργούνται νέες στεγαστικές ανάγκες. Το πρόβλημα αντιμετωπίζεται με δύο τρόπους: είτε με την οικοδόμηση ενός νέου μεγάλου διδακτηρίου είτε με την αγορά ή την ενοικίαση ενός ευρύχωρου οικήματος, το οποίο μπορούσε με τις κατάλληλες διαρρυθμίσεις να ανταποκριθεί στις σχολικές ανάγκες. Η επιλογή της μιας ή της άλλης λύσης εξαρτιόταν από τις οικονομικές δυνατότητες αλλά και τις φιλοδοξίες των σχολείων, αφού ένα κτίριο, πέρα από τις ανάγκες που κάλυπτε, αναδείκνυε και το χαρακτήρα του σχολείου.

Για τη Σχολή του Βουκουρεστίου ανεγείρεται μεταξύ του 1776 και 1779 ένα οικοδόμημα «πολυέξοδον και ευρυχωρότατον» με αί-

θουσες διδασκαλίας, δωμάτια για τους καθηγητές και τους οικοτρόφους μαθητές και κοινόχρηστους χώρους. Ένα μεγαλοπρεπές σχολικό κτίριο με πολυάριθμα δωμάτια για τις ανάγκες της διδασκαλίας και την κατοικία των δασκάλων και των ξένων μαθητών οικοδομείται στις αρχές του επόμενου αιώνα και στις Κυδωνίες. Το ίδιο γίνεται αργότερα και στη Χίο,

Σε όλα σχεδόν τα σχολικά κτίρια της εποχής προβλέπεται και χώρος για βιβλιοθήκη

όπου οι αυξημένες ανάγκες της σχολής οδηγούν στη δημιουργία ενός μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος. Αντίθετα, για τη στέγαση της Πατριαρχικής Σχολής αγοράζεται το 1804 στον Κουρούτσεσμε «με δόσιν αδροτάτην» το αρχοντικό μέγαρο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, το ο-

ποίο, με τις κατάλληλες μετασκευές, μετατρέπεται σε ένα λαμπρό σχολείο που, κατά τον Κων. Κούμα, «δεν εμπορεί βέβαια άλλο σχολείον της Ελλάδος να συγκριθί με αυτό» (Κούμας 1832, σ. 593).

Το Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης στεγάζεται στο ξεκίνημά του σε νοικιασμένο σπίτι. Από το 1812 όμως αποκτά δική του στέγη: ένα μεγάλο σπίτι, κοντά στη μητρόπολη, το οποίο παραχωρήθηκε στο Γυμνάσιο από την εκκλησία της Αγίας Φωτεινής. Σε αστικό ακίνητο, αγορασμένο το 1806, εγκαταστάθηκε επίσης η Καπλαναΐα Σχολή. Ήταν ένα ευρύχωρο

σπίτι στη μέση της πόλης των Ιωαννίνων, το οποίο διέθετε μεγάλη εσωτερική αυλή με πηγάδι, «οντάδες 4, κρεβάτες 2, κατώγια και μπαρτσε αρκετόν δια να γένη οικοδομή της βιβλιοθήκης» (Μπέττης 1976 - 77, σ. 174). Σε αστικά ακίνητα αλλά και νέα κτίρια, που αντικαθιστούν άλλα παλαιότερα, στεγάζονται, τέλος, και αρκετά μικρότερα σχολεία, χάρη στην οικονομική ενίσχυση τοπικών παραγόντων, και κυρίως εμπόρων του εξωτερικού, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Ιωάννη Πρίγκο, ο οποίος, το 1777, επιχορηγεί την ανέγερση σχολείου στην πατρίδα του, τη Ζαγορά του Πηλίου.

Σε όλα σχεδόν τα σχολικά κτίρια της εποχής προβλέπεται και χώρος για τη βιβλιοθήκη, η οποία από τα τέλη του 18ου αιώνα καθίσταται απαραίτητο εξάρτημα του σχολείου. Συνήθως η βιβλιοθήκη στεγάζεται σε ένα δωμάτιο με επιφάνεια ανάλογη προς τον αριθμό των βιβλίων που διαθέτει κάθε σχολείο, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οικοδομείται γι' αυτήν ιδιαίτερο κτίριο. Έτσι, στη Ζαγορά ανεγείρεται, περί το 1766, ένα πετρόκτιστο κτίριο, στο μέρος όπου έγινε αργότερα το σχολείο, για να στεγάσει τα βιβλία που είχε αρχίσει να στέλνει ο Πρίγκος από το Άμστερνταμ. Ο χώρος της βιβλιοθήκης γίνεται κάποτε και ένα είδος μουσείου, όπως συμβαίνει στη βιβλιοθήκη του σχολείου των Μπλεών, όπου τοποθετούνται μια μαρμάρινη αρχαία κεφαλή, ένας χάλκινος Ηρακλής και δύο μαρμάρινες προτομές, στις οποίες ο Άνθιμος Γαζής έδωσε τα ονόματα του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα «ίνα αισθητοποιήση

τους δύο τούτους ενδόξους ομιλπτάς του Σωκράτους» (Καμπλάρης 1897, σ. 27 - 28).

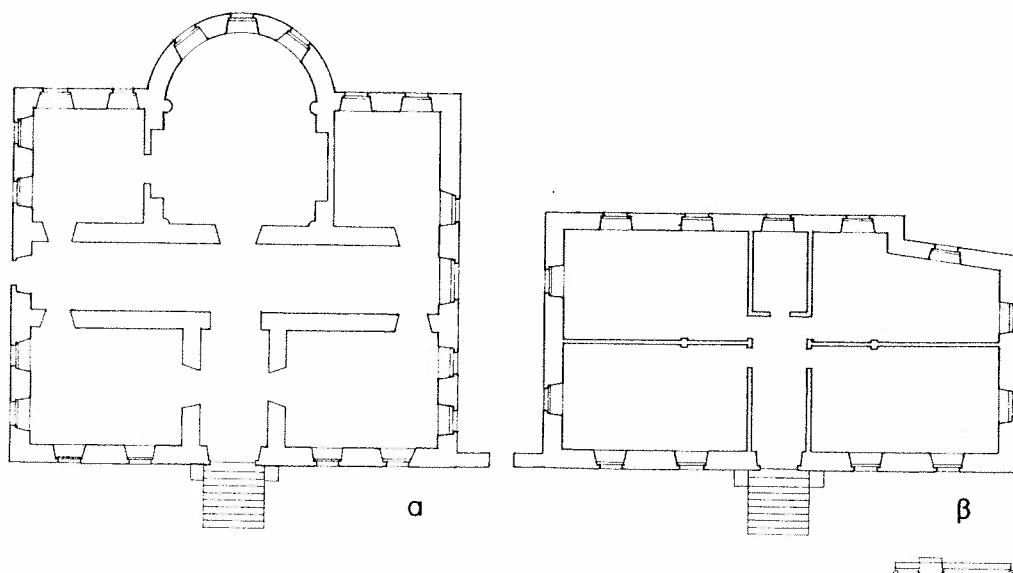
Προγράμματα σπουδών, εξετάσεις

Τα πρόγραμμα σπουδών σε κάθε σχολείο διαμορφώνεται από τους διδάσκοντες ή το διδάσκοντα. Αυτοί, σε συνεργασία με το σχολάρχη, καθορίζουν ποια μαθήματα θα διδαχθούν και από ποιους, σε πόσες τάξεις θα χωριστούν οι μαθητές ή με ποια σειρά θα παρακολουθήσουν τα μαθήματα. Ουσιαστικά, το περιεχόμενο και η έκταση του προγράμματος εξαρτάται από τον αριθμό των διδασκόντων και κυρίως από τις δυνατότητές τους: αν ο διδάσκων, για παράδειγμα, «έχει ιδιαίτερη επίδοση στη διδασκαλία της γλώσσας, τότε το βάρος θα πέσει στο τυπικό μέρος ή στο ερμηνευτικό, ανάλογα πάλι προς την ιδιαίτερη κλίση του, με φυσική συνέπεια να ατονήσει η διδασκαλία των επιστημονικών μαθημάτων, ή και αντίστροφα» (Αγγέλου, 1999, σσ. 453 - 454). Εξειδίκευση σε ορισμένα διδακτικά αντικείμενα δεν υπάρχει και αν υπάρχει είναι στοιχειώδης. Ο ίδιος δάσκαλος μπορεί να παραδίδει συγχρόνως μαθήματα διαφορετικού γνωστικού αντικειμένου και όταν είναι μόνος τα πάντα. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο Ιωάννης Πέζαρος. Μοναδικός δάσκαλος στο σχολείο του Τυρνάβου στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, δίδασκε γραμματική, συντακτικό, θεματογραφία, επιστολογραφία, αρχαίους Έλληνες ποιητές, γεωμετρία, φιλοσοφία (Κούμας 1832, σ. 569). Βέβαια ο Πέζαρος ως λόγιος δάσκαλος βρισκό-

ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΙΑΣΙΟΥ.

Η σφραγίδα της σχολής.
 Ι.Κ. Μαζαράκης - Αινιάν (επιμ.), *Σφραγίδες Ελευθερίας 1821-1832*, Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 1983, αριθ. 974.

Η ΣΧΟΛΗ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΑΣ.

Αριστερά (α), κάτοψη του αρχικού κτιρίου της σχολής, που κατασκευάστηκε περίπου το 1770 και δεξιά (β) κάτοψη του κτιρίου του αλληλοδιδακτικού σχολείου (1828). Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, 1821-1929*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1988, εικ. 4α, 4β.

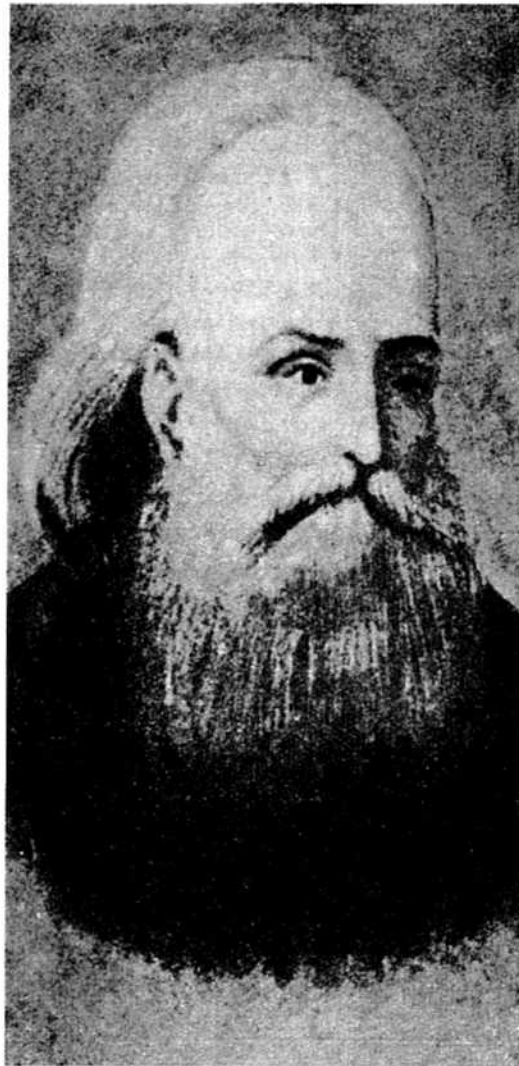
ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΚΑΪΡΗΣ

(1784-1853).

Κληρικός, θεολόγος και φιλόσοφος, σπούδασε αρχικά στις Κυδωνίες και τη Χίο και κατόπιν στην Πίζα και το Παρίσι. Διαδέχθηκε το Βενιαμίν Λέσβιο στη Σχολή των Κυδωνιών (1812-1821).

Ελαιογραφία, που δημοσιεύθηκε στο Δ. Πασχάλης, *Θεόφιλος Καΐρης*, Αθήνα 1928, σ. 25.

Φωτ. αρχείο ΚΝΕ/ΕΙΕ.

ταν πάνω από το μέσο όρο της εποχής. Ένας δάσκαλος χωρίς τη δική του παιδεία θα περιοριζόταν στην τεχνολογία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και τη θεματογραφία.

Παραδοσιακά, τα μαθήματα διαιρούνταν, όπως γνωρίζουμε, σε δύο κύκλους: των γραμματικών και των επιστημονικών ή φιλοσοφικών μαθημάτων. Η διαίρεση αυτή επιβιώνει ως το 19ο αιώνα. Απο τα τέλη, όμως, του 18ου αιώνα έχουν αρχίσει κάποιες εσωτερικές διαφοροποιήσεις: το πρόγραμμα εμπλουτίζεται με νέα μαθήματα, ενώ αυξάνεται συγχρόνως και το διδακτικό προσωπικό. Έτσι, στην Ηγεμονική Σχολή του Βουκουρεστίου προβλέπονται, το 1776, σε διάταγμα του Ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξ. Υψηλάντη, εννέα δάσκαλοι, οι οποίοι θα παραδίδουν ένα μεγάλο κύκλο μαθημάτων, που διαιρούνται σε πέντε ενότητες. Στην πρώτη περιλαμβάνονται τα «γραμματικά», στη δεύτερη η ελληνική και λατινική γλώσσα με τη χρήση σχετικών κειμένων, στην τρίτη η *Ποιητική*, η *Ρητορική* και τα *Ηθικά* του Αριστοτέλη, καθώς

και ιταλικά και γαλλικά, στην τέταρτη αριθμητική, γεωμετρία, ιστορία και γεωγραφία, στην πέμπτη αριστοτελική φιλοσοφία και αστρονομία (Camargiano - Cioran 1974, σ. 46 - 47). Το καινούριο εδώ, σε σύγκριση με τα παλαιότερα προγράμματα της σχολής, είναι οι ξένες γλώσσες και τα γενικά μαθήματα· σαφές είναι επίσης το ενδιαφέρον για τα μαθηματικά. Από την άλλη μεριά όμως παραμένει, όπως βλέπουμε, ισχυρή ακόμη η αριστοτελική φιλοσοφία.

Οι νέες τάσεις θα αποκρυσταλλωθούν στα προγράμματα των νεωτερικών σχολείων, που ιδρύονται στις αρχές του 19ου αιώνα. Στις Κυδωνίες, οι δύο δάσκαλοι της σχολής, ο Γρηγόριος Σαράφης και ο Βενιαμίν Λέσβιος, ακολουθώντας τον κλασικό καταμερισμό, διδάσκουν ο ένας τα φιλολογικά μαθήματα και ο άλλος τα επιστημονικά. Τον τόνο τον δίνει όμως ο Βενιαμίν. Λόγιος σπουδασμένος στην Πίζα και το Παρίσι, εισάγει στη σχολή τη σύγχρονη επιστημονική και φιλοσοφική σκέψη. Διδάσκει απ

Τα μαθήματα στο Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης γίνονται σε απλή γλώσσα

πό χειρόγραφα του φιλοσοφία (μεταφυσική, ηθική), φυσική, αριθμητική, άλγεβρα, γεωμετρία, τριγωνομετρία και προσελκύει μεγάλο αριθμό μαθητών. Την παράδοση του Βενιαμίν θα ακολουθήσει και ο διάδοχός του Θεόφιλος Καΐρης.

Νεωτερικό προσανατολισμό έχει και το πρόγραμμα του Φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης. Μεταξύ του 1809 και 1819, το Γυμνάσιο έχει 2 - 3 δασκάλους και 4 - 6 υποδιδασκάλους, οι οποίοι είναι «προχωρημένοι» μαθητές του σχολείου. Από τους τρεις δασκάλους, ο Κωνσταντίνος Κούμας, δάσκαλος των επιστημών και της φιλοσοφίας, παραδίδει φυσική, μαθηματικά (τριγωνομετρία, αριθμητική, άλγεβρα), μεταφυσική, ηθική, αισθητική, ιστορική χρονολογία. Στον ίδιο γνωστικό τομέα κινείται και ο Στέφανος Οικονόμος, ο οποίος διδάσκει φυσική ιστορία, χημεία, μαθηματικά, φιλοσοφία αλλά και ψυχολογία και λατινικά. Δάσκαλος των φιλολογικών μαθημάτων είναι ο Κωνσταντίνος Οικονόμος. Διδάσκει αρχαίους Έλληνες συγγραφείς (από τον Όμηρο ως τον Ξενοφώντα) και Λατίνους, ρητορική και ποιητική, λογική, γενική ιστορία, γεωγραφία, κατ'ήκηση. Οι υποδιδάσκαλοι, τέλος, παραδίδουν στους μικρότερους μαθητές γραμματική, ιστορία κ. ά.

Σκοπός του Φιλολογικού Γυμνασίου είναι να προσφέρει στους μαθητές μια σύγχρονη φιλολογική και επιστημονική μόρφωση και αυτό το πετυχαίνει με το ευρύ πρόγραμμα μαθημά-

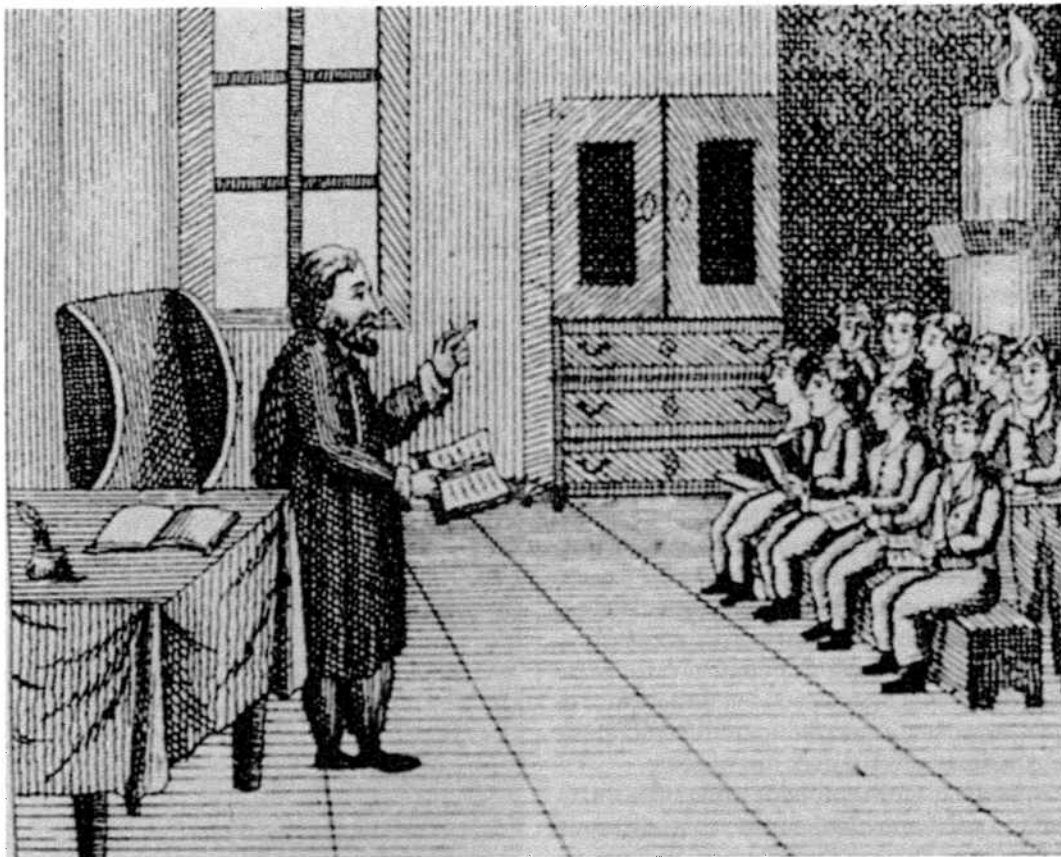
των γοντ σε α χρίσ κών συν των χημ

μνά σκέι εξελ το Ν τερο γαλ στε 182 δίδο κά, κικι νέα 188 νικι τώι κή

ναί μά ότι νει Ψε δαι ξει κλι ντι τις 18 φυ μα λα Στ πε ρί το

τα ιδ με με μ γφ τε Σ' οι σι τι ο' μ

ΣΚΗΝΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ,
από το εξώφυλλο του
βιβλίου *Αλφαβητάριον*
Μικρόν..., Βιέννη,
1816.
Ευγενία Κεφαλληνναίου,
Νεοελληνικά
Αλφαβητάρια, Αθήνα,
Παρασκήνιο, 1995,
σ. 120.

μενοι... να βλέπωσι τοιαύτα περίεργα πράγματα» (*Ερμής ο Λόγιος* 1812, σ. 33). Το Γυμνάσιο της Χίου διαθέτει μάλιστα και εργαστήριο χημείας. Η χρήση εποπτικών μέσων και επιστημονικών οργάνων δεν ήταν βέβαια κάτι εντελώς καινούριο· γενικεύεται όμως την εποχή αυτή και γίνεται απαραίτητο βοήθημα της επιστημονικής διδασκαλίας.

Τα γραμματικά έχουν πάντα σημαντική θέση στο πρόγραμμα. Και δεν μπορούσε να γίνει αλλιώς, αφού, όπως έγραφε ο Βενιαμίν Λέσβιος το 1805, «Ενεστι δόξα κοινή εις τους ημετέρους, ότι η των ουρανίων και επιγείων γνώσις δεν εφεδράζει άλλοθι, ει μη εις την γραμματικήν, ως εις το Αλκοράνι παρά τοις Οθωμανοίς», και επομένως «δια να συναθροίση μία σχολή μαθητάς ικανούς είναι ανάγκη να ευμοιρή αρίστου γραμματικού» («Κώδιξ...» 1878 - 79, σ. 230). Το μάθημα των ελληνικών αποκτά όμως τώρα ουσιαστικότερο περιεχόμενο: εγκαταλείπεται η σχολαστική προσήλωση στα γραμματικά φαινόμενα και αντικαθίσταται η «ψυχαγωγική» μέθοδος στην ερμηνεία των αρχαίων κειμένων από τη μονολεκτική. Ας προστεθεί, τέλος, ότι αρχίζει και μια εξειδίκευση στη διδασκαλία, η οποία όμως δεν αποτελεί τον κανόνα. Η περίπτωση του Ψαλίδα, αλλά και του Βάμβα, ο οποίος διδάσκει χημεία και συγχρόνως ηθική φιλοσοφία ή ρητορική, δείχνει ότι

τα πράγματα στον τομέα αυτό δεν έχουν αλλάξει πολύ.

Μια άλλη καινοτομία είναι η εκτεταμένη χρήση έντυπων σχολικών εγχειριδίων. Ένα σημαντικό ποσοστό νεωτερικών βιβλίων, που εκδίδονται από τα τέλη του 18ου αιώνα, απευθύνονται άμεσα ή έμμεσα σε δασκάλους και μαθητές και αρκετά από αυτά εισάγονται στα σχολεία. Πρόκειται για βιβλία μαθηματικών, φυσικής, χημείας, ρητορικής, γεωγραφίας, ιστορίας, σύγχρονες γραμματικές, που αντικαθιστούν άλλες παλαιότερες, καθώς και συλλογές αρχαίων ελληνικών κειμένων, οι οποίες παίρνουν τη θέση της απαραιτήτων *Εγκυκλοπαιδείας* του Ιωάννη Πατούσα (1710). Πολλά από τα βιβλία αυτά συγγράφονται ή μεταφράζονται από δασκάλους νεωτερικών σχολείων, όπως Κούμας και ο Κων. Οικονόμος, οι οποίοι τα εκδίδουν «εις χρήσιν του Φιλολογικού Γυμνασίου».

Σημαντική καινοτομία ήταν η εκτεταμένη χρήση έντυπων σχολικών εγχειριδίων

Ο έλεγχος της προόδου των μαθητών γίνεται μέσα από ένα σύστημα εξετάσεων, που διαφέρει από σχολείο σε σχολείο. Οι πιο συνηθισμένες ήταν οι δημόσιες εξετάσεις, που

τα ύψι
Βου
θη
ση
γρ
θή
σο
Ελ
νι
μά
νό
το
αρ
ση
αι
σι
φι
λι
λι
οι
οι
σ
δ
θ
τι
ρ
ρ
ο
σ
τ
τ
(
ο
τ
ο
Ι

φαίν
Βου
πολ
Σμύ
κ.ά.
φορ
τη σ
σλά
νίσι
σμά
και
δεν
τών
έργ
λά
η δι
κάθ
ριο

τα ύ
υψι
Βου
θη
ση
γρ
θή
σο
Ελ
νι
μά
νό
το
αρ
ση

αι
σι
φι
λι
λι
οι
οι
σ
δ
θ
τι
ρ
ρ

ο
σ
τ
τ
(
ο
τ
ο
Ι

φαίνεται να ξεκινούν το 1794 από τη σχολή του Βουκουρεστίου και επεκτείνονται κατόπιν σε πολλά άλλα σχολεία: του Κουρούτσεσε, της Σμύρνης, της Χίου, του Ιασίου, της Τεργέστης κ.ά. Οι εξετάσεις γίνονταν κάθε εξάμηνο ή μία φορά το χρόνο και σπανιότερα κάθε μήνα, με τη συμμετοχή πολυπληθούς κοινού, και προσλάμβαναν τελετουργικό χαρακτήρα με εκφωνήσεις λόγων από τους δασκάλους και γυμνασμάτων από τους μαθητές, απονομή βραβείων και προσφορές δώρων. Το τελετουργικό αυτό δεν απέβλεπε τόσο στη δοκιμασία των μαθητών όσο στην προβολή του σχολείου και του έργου των δασκάλων στην τοπική κοινωνία αλλά και ευρύτερα. Αυτό το νόημα είχε άλλωστε η δημοσίευση του χρονικού των εξετάσεων με κάθε λεπτομέρεια στο *Λόγιο Ερμή* και άλλα περιοδικά της εποχής.

Η διάρκεια των σπουδών εξαρτιόταν από τα διδασκόμενα μαθήματα. Σε ένα σχολείο με υψηλές προδιαγραφές, όπως ήταν η Σχολή του Βουκουρεστίου, για να ολοκληρώσει ένας μαθητής τον κύκλο σπουδών χρειαζόταν, με βάση το διάταγμα του 1776, 15 χρόνια: 9 για τα γραμματικά και τα άλλα εγκυκλοπαιδικά μαθήματα και 6 για τα επιστημονικά και τα φιλοσοφικά. Αντίθετα, σε ένα μέσο σχολείο σαν το Ελληνεμπορικό της Οδησσού, χρειαζόταν 6 χρόνια (Χατζόπουλος 1991, σ. 297). Ανεξάρτητα όμως από τον προβλεπόμενο χρόνο, είναι αυτονόητο ότι δεν ολοκλήρωναν όλοι τις σπουδές τους: οικονομικοί και άλλοι λόγοι υποχρέωναν αρκετούς μαθητές να περιορίζονται σε ορισμένους μόνο κύκλους σπουδών.

Ως προς τη διάρκεια του σχολικού έτους, αυτή θεσμοθετείται για πρώτη φορά επίσημα στο Λύκειο του Βουκουρεστίου το 1810. Σύμφωνα με τον κανονισμό του Λυκείου, το σχολικό έτος αρχίζει την πρώτη Σεπτεμβρίου και λήγει στο τέλος Ιουνίου, την παραμονή της εορτής των Αγίων Αποστόλων, οπότε αρχίζουν οι δίμηνες θερινές διακοπές. Στον ίδιο κανονισμό καθορίζονται και οι αργίες: τα μαθήματα διακόπτονται τις Κυριακές, τις δεσποτικές και θεομπτορικές εορτές, τις «επισημότερες» εορτές αγίων, τα Χριστούγεννα, το Πάσχα, της Τυροφάγου και την πρώτη εβδομάδα της Τεσσαρακοστής.

Το καινούριο που φέρνουν οι ρυθμίσεις αυτές είναι οι θερινές διακοπές, αφού αργίες σε ημέρες θρησκευτικών εορτών υπήρχαν και πριν. Αλλά και οι θερινές διακοπές, αίτημα διατυπωμένο ήδη το 1780 από το Μοισιόδακα (Αγγέλου 1999, σ. 448), είχαν εισαχθεί σε ορισμένα σχολεία πριν από το 1810, όπως δείχνει το παράδειγμα του σχολείου της Τσαρίτσανης, όπου ο δάσκαλος Κων. Οικονόμος, το 1806, μπορούσε να διακόπτει τα μαθήματα τον Ιού-

ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΒΑΜΒΑΣ

(1776-1855).

Λόγιος κληρικός. Σπούδασε στις σχολές της Χίου, της Σίφνου, της Πάτμου και στη συνέχεια στο Παρίσι, όπου συνδέθηκε με τον Κοραή. Δίδαξε στη Σχολή της Χίου, στην Κεφαλονιά, στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας και στο Γυμνάσιο της Σύρου. Υπήρξε ο πρώτος καθηγητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Λιθογραφία του Μ. Saveliks, που βρίσκεται στη συλλογή Κ.Θ.

Δημαρά.

Φωτ. αρχείο ΚΝΕ/ΕΙΕ

λιο. Όπως και να έχουν τα πράγματα, πάντως, στη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα ο θεσμός των θερινών διακοπών φαίνεται να επεκτείνεται σε όλα τα σχολεία.

Δάσκαλοι

Το 1815 ο Νικόλαος Ζωγράφος, έμπορος στην Τεργέστη, απαντώντας σε ένα γράμμα του λόρδου Γκίλφορντ, ο οποίος αναζητούσε το κατάλληλο προσωπικό για ένα ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα που σκόπευε να ιδρύσει στα Επτάνησα, διακρίνει τους «παιδευμένους» σε τρεις κατηγορίες: πρώτον στους παλαιούς γραμματικούς, τους «τετραδίστας καλουμένους», που έχουν μαθητεύσει σε παραδοσιακούς δασκάλους, όπως ο Παναγιώτης Παλαμάς και ο Δανιήλ Κεραμεύς, δεύτερον στους μαθητές των παλαιών γραμματικών, οι οποίοι σπούδασαν κατόπιν στην Ευρώπη, και τρίτον στους μαθητές των τελευταίων, οι οποίοι επίσης συνέχισαν τις σπουδές τους στην Ευρώπη. Από τις τρεις αυτές κατηγορίες λογίων, οι κατάλληλότεροι για να επανδρώσουν ένα μοντέρνο εκπαιδευτικό ίδρυμα ήταν, κατά το Ζωγράφο, οι τελευταίοι: οι πρώτοι ήταν «άχρηστοι» και «βλαπτικοί», ενώ από τη δεύτερη κατηγορία οι περισσότεροι δεν απέβαλαν τελείως «τα άγροικα εκείνα ήθη των δασκάλων των» και νομίζουν «ότι αφ' ου εσπούδασαν αυτοί άλλοι πρόδοι

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΟΡΙΚΗ
ΣΧΟΛΗ ΤΗΣ ΟΔΗΣΣΟΥ.**

Το κτίριο της σχολής, σε
λιθογραφία των μέσων
του 19ου αιώνα.
Β. Καρδάσης,
*Ο Ελληνισμός του
Εύξεινου Πόντου,*
Αθήνα,
εκδόσεις Μίλητος,
xx., σ.91.

δεν έγειναν εις τας μαθήσεις» (Ελένη Αγγελομάτη - Τσουγκάρακη, *Η Ιόνιος Ακαδημία*, 1997, σ. 247 - 249).

Ανεξάρτητα από τις κρίσεις του, ο Ζωγράφος περιγράφει εδώ σχηματικά τρεις γενιές λογίων, από τις οποίες οι δύο πρώτες τουλάχιστο περιλάμβαναν σχεδόν αποκλειστικά δασκάλους. Είναι ακριβώς οι δάσκαλοι που επανδρώνουν την εποχή αυτή τα διάφορα σχολεία. Στην πλειονότητά τους είναι ιερωμένοι· η σχέση που διατηρούν όμως με την Εκκλησία είναι συχνά τυπική και δεν τους εμποδίζει να ακολουθούν τα νεωτερικά ρεύματα. Όπως έγραφε παλαιότερα για το Μοισιόδακα ένας ξένος ελληνιστής, «είχε μεγάλην πολυμάθειαν περί την θύραθεν φιλοσοφίαν, περί δε της εκκλησιαστικής ουδόλως εφρόντιζεν» (Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, 1976, σ. κγ'). Κάτι ανάλογο θα μπορούσε να πει κανείς για αρκετούς από τους ιερωμένους δασκάλους που διδάσκουν στα νεωτερικά σχολεία των αρχών του 19ου αιώνα.

Όλοι αυτοί όμως βρίσκονται πολύ πάνω από το μέσο όρο της εποχής. Κάτω από αυτούς

υπάρχει ο κληρικός δάσκαλος με την παραδοσιακή παιδεία, που βρίσκεται κοντά στο πνεύμα της Εκκλησίας και συγκεντρώνει την προτίμηση των περισσότερων σχολείων. Από τις αρχές του 19ου αιώνα όμως τα πράγματα φαί-

νεται να αλλάζουν κάπως. Για ορισμένα σχολεία, ο δάσκαλος «με γενειάδα» δεν είναι η πρώτη επιλογή· προτιμούν έναν κοσμικό δάσκαλο με καλές σπουδές, αποκτημένες, ει δυνατόν, στην Ευρώπη.

Το διδασκαλικό επαγγελμα αποτελεί για ένα λόγιο με ικανή ή μέ-

**Ο μισθός του
δασκάλου
διαμορφώ-
νεται με βάση
τις
ικανότητες
και τη φήμη
του**

τρια παιδεία ένα μέσο βιοπορισμού· άλλωστε, τα επαγγέλματα που θα μπορούσε να ασκήσει δεν είναι πολλά. Συγχρόνως του προσφέρει την αίσθηση της συμμετοχής σε μια κοινή υπόθεση, που είναι η παιδεία, και μια κοινωνική αναγνώριση και καταξίωση στο χώρο όπου εργάζεται. Ο δάσκαλος δεν είναι συνδεδεμένος

αποκλειστικά με ένα σχολείο. Μετακινείται πολύ συχνά από το ένα στο άλλο, μέσα στην περιοχή από την οποία κατάγεται ή σε μακρινά μέρη, άλλοτε για λόγους συγκυριακούς και άλλοτε αναζητώντας καλύτερες συνθήκες εργασίες και κυρίως υψηλότερο μισθό.

Ο μισθός του διαμορφώνεται με βάση τις ικανότητες και τη φήμη του, με τη θέση που κατέχει στη διδασκαλική ιεραρχία του σχολείου όπου διδάσκει και βέβαια με τις οικονομικές δυνατότητες του σχολείου. Ένας δάσκαλος με τα προσόντα του Βούλγαρη, ασφαλώς πληρώνεται πολύ καλύτερα από ένα μέσο δάσκαλο της εποχής: το ίδιο ισχύει για το σχολάρχη, όπως και για το δάσκαλο των φιλοσοφικών μαθημάτων, ο οποίος τοποθετείται υψηλότερα από το δάσκαλο των γραμματικών. Το 1769 στη σχολή της Πάτμου, ο πρώτος έχει ετήσιο μισθό 250 γρόσια και ο δεύτερος 200, ενώ την ίδια χρονιά στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης τα «διδασκάλια» είναι, αντιστοίχως, 1000 και 600 γρόσια.

Η διαφορά μεταξύ των δύο σχολών οφείλεται προφανώς στις διαφορετικές οικονομι-

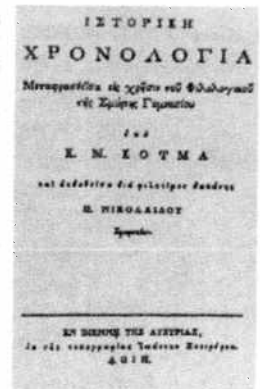
κές δυνατότητες που έχει η κάθε μία. Πιο εύρωστη η Πατριαρχική Σχολή, καθώς βρίσκεται υπό τη σκέπη του Πατριαρχείου και δέχεται πολλές χορηγίες, είναι σε θέση να δίνει υψηλότερους μισθούς από αυτήν της Πάτμου και πολύ περισσότερο από άλλες μικρότερες σχολές, όπως της Μυκόνου και της Νάξου, όπου ο μισθός του δασκάλου μεταξύ του 1770 και 1775 ήταν 150 γρόσια. Το ίδιο ισχύει για τις Ηγεμονικές Σχολές του Βουκουρεστίου και του Ιασιού, καθώς και για την Καπλιναία Σχολή των Ιωαννίνων, όπου ο μισθός του Ψαλίδα ανέρχεται το 1803 σε 1500 γρ. Την ίδια περίπου εποχή ο δάσκαλος στην Άνδρο παίρνει 350 γρ. (1799), στη Μύκονο 200 (1803 - 1804) αλλά στην Τσαρίτσανη, ένα ακμάζον βιοτεχνικό κέντρο, ο μισθός του δασκάλου είναι 700 γρ. το 1798 και 800 το 1806, πράγμα που δείχνει ότι η ανισότητα των μισθών επεκτείνεται και στα μεσαία σχολεία.

Πέρα από τις ανισότητες όμως, παρατηρούμε ότι οι μισθοί ακολουθούν από τα τέλη του 18ου αιώνα μια ανοδική τάση, που κορυφώνεται στις αρχές του επόμενου. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται, βέβαια, στη συνεχή υποτίμηση του νομίσματος αλλά ίσως και σε κάτι άλλο: στην αύξηση της ζήτησης δασκάλων από τις αρχές του 19ου αιώνα, λόγω της δημιουργίας νέων θέσεων διδακτικού προσωπικού.

Μαθητές

Για το μαθητικό πληθυσμό οι γνώσεις μας είναι ελλιπείς. Έχουμε σκόρπιες πληροφορίες για τον αριθμό των μαθητών σε ορισμένα μεγάλα σχολεία και πολύ λίγες για τα μικρότερα, ενώ το ίδιο ανεπαρκείς είναι και οι γνώσεις μας για τη γεωγραφική και μάλιστα την κοινωνική τους προέλευση. Θα περιοριστούμε, λοιπόν, σε γενικότατες. Ο αριθμός των μαθητών που συγκεντρώνει ένα σχολείο εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από το επίπεδό του και τη φήμη του, η οποία οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στους δασκάλους του. Παραδοσιακοί δάσκαλοι όπως ο Δανιήλ Κεραμεύς, αλλά και νεωτερικοί όπως ο Ευγένιος Βούλγαρης, συγκεντρώνουν σημαντικό αριθμό μαθητών. Έτσι, η Αθωνιάδα σχολή, από 20 μαθητές που είχε το 1753, όταν ανέλαβε τη διεύθυνσή της ο Βούλγαρης, έφθασε να έχει το 1758 περί τους 200, ενώ η Πατριάδα σχολή, επί της σχολαρχίας του Κεραμέα, είχε πάνω από 100 μαθητές.

Όπως και οι δάσκαλοι, οι μαθητές δεν αρκούνται σε ένα σχολείο. Μετακινούνται από το ένα στο άλλο για να συμπληρώσουν τις σπουδές τους ή για να ακούσουν ένα σπουδαίο δάσκαλο. Το παράδειγμα του Νεόφυτου Βάμβα, ο οποίος αρχίζει τις σπουδές του στη γενέτειρά του, τη Χίο, και τις συνεχίζει στη Σίφνο, την

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ.

Το εξώφυλλο από το βιβλίο *Ιστορική Χρονολογία*, του Κων. Κούμα, που τυπώθηκε στη Βιέννη το 1818, για να χρησιμεύσει ως διδακτικό εγχειρίδιο στο Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης. Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α', 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήριο - ΕΛΙΑ, 1997, σ. 547.

ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΟΥΓΓΡΟΒΛΑΧΙΑΣ.
 (Μυτιλήνη 1766
 – Πίζα 1828).
 Μητροπολίτης
 Ναυπάκτου και Άρτης
 και κατόπιν
 Ουγγροβλαχίας με
 πολιτική και
 εκπαιδευτική δράση
 στην προεπαναστατική
 και επαναστατική
 περίοδο. Συνέβαλε στην
 αναδιοργάνωση της
 Ηγεμονικής Ακαδημίας
 του Βουκουρεστίου.
 Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό
 Μουσείο. Φωτ. αρχείο
 ΚΝΕ/ΕΙΕ.

Πάτμο και ύστερα πάλι στη Χίο, για να καταλήξει στην Κωνσταντινούπολη, αναζητώντας και ακολουθώντας φημισμένους δασκάλους, δεν είναι μοναδικό· αντίθετα εγγράφεται στις κανονικότητες της μαθητικής ζωής. Η μαθητεία είναι άλλωστε διαρκής. Το 1784 ένας νεοδιόριστος δάσκαλος στο σχολείο της Τσαρίτσανης, πρώην μαθητής του Πέζαρου στον Τύρναβο, πηγαίνει για 30 μέρες στον παλιό δασκαλό του να ακούσει φυσική, ενώ το 1803 ο Κούμας καλεί στα Αμπελάκια το δάσκαλο του Ζάρκου για να παραδίδει σε δύο μικρές τάξεις, με την υπόσχεση να του παραδίδει και αυτός παράλληλα τα «αγαπητά» του μαθηματικά (Ιωάννου Οικονόμου, *Επιστολαί διαφόρων*, 1964, σ. 105).

Στις αρχές του 19ου αιώνα, τα σχολεία που συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο αριθμό μαθητών είναι των Κυδωνιών, της Σμύρνης και της

Χίου. Το πρώτο είχε 300 μαθητές το 1820, το δεύτερο 150 το 1810 και 300 το 1812, ενώ πολύ υψηλότερο αριθμό μαθητών συγκέντρωνε το Γυμνάσιο της Χίου (μεταξύ 500 και 700 το 1820). Και στα τρία σχολεία οι μαθητές προέρχονται από κάθε περιοχή του ελληνισμού και σε ένα μεγάλο ποσοστό, όπως είναι άλλωστε ο κανόνας, είναι μοναχοί. Ειδικά για τη Σχολή των Κυδωνιών μαρτυρείται ότι το 1820 από τους 300 μαθητές το 1/3 μόνο ήταν από την πόλη και ότι το 1/4 περίπου ήταν ιερωμένοι (Clogg 1972, σ. 665). Από τα άλλα σχολεία της εποχής, η Καπλαναία είχε 73 μαθητές το 1805 και περί τους 130 το 1819, ενώ υψηλότερος ήταν ο αριθμός των μαθητών στο Βουκουρέστι και την Οδησσό. Αντίθετα, τα άλλα σχολεία είχαν λιγότερους από 100 μαθητές.

Η εκπαίδευση ήταν δωρεάν. Κάποια δίδακτρα φαίνεται ότι πλήρωναν σε ορισμένα μόνο σχολεία οι «ξένοι» μαθητές ή όσοι ανήκαν σε ευκατάστατες οικογένειες. Στο σχολείο της Ζαγοράς οι ξένοι μαθητές έκαναν ιδιαίτερη συμφωνία με τον δάσκαλο, ενώ στην Τεργέστη από το 1810 οι γονείς των μαθητών, όσοι τουλάχιστο είχαν οικονομική ευχέρεια, συνεισέφεραν στα έξοδα του σχολείου. Το γεγονός ότι οι μαθητές ήταν απαλλαγμένοι από δίδακτρα δεν σημαίνει βέβαια ότι οι σπουδές δεν είχαν κόστος. Οι ξένοι τουλάχιστο μαθητές, που απο

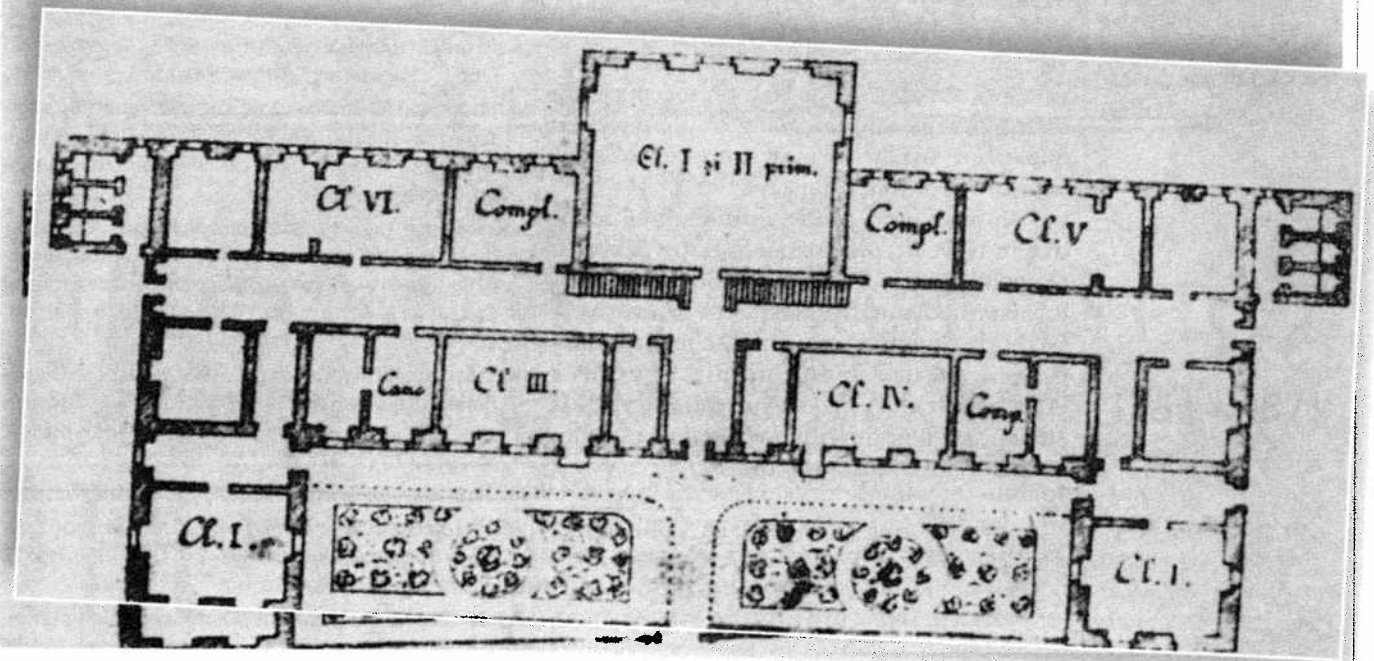
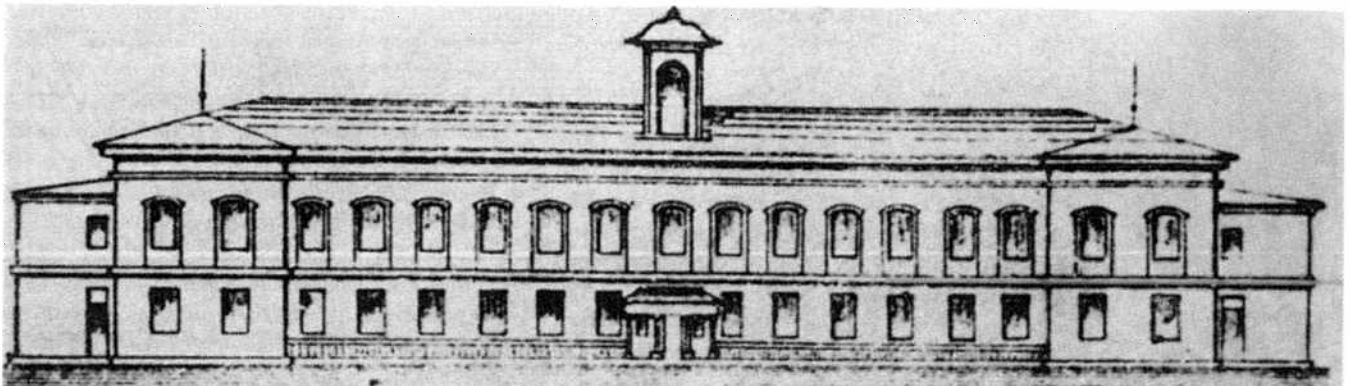
ποτελούσαν την πλειονότητα στα μεγάλα σχολεία, είχαν να αντιμετωπίσουν τα έξοδα της καθημερινής ζωής, που στα αστικά κέντρα ήταν αρκετά ψηλά. Στη Χίο, με τη μεγάλη συρροή μαθητών, τα ενοίκια έφθαναν το 1820 τα 40 - 50 γρόσια το μήνα μαζί με το φαγητό, όπως σημει

Οι μαθητές μετακινούνται από το ένα σχολείο στο άλλο για να ακούσουν ένα σπουδαίο δάσκαλο

ώνει ο Κων. Τυπάλδος, που φοιτούσε τότε στη σχολή της πόλης (Γ. Μεταλλνός, «Οι σπουδές του Κων. Τυπάλδου - Ιακωβάτου (1795 - 1867)», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 15, 1978, σ. 139). Ο ίδιος πάντως προτίμησε μια οικονομικότερη λύση. Μαζί με ένα συμμαθητή του νοίκιασαν ένα δωμάτιο που τους στοιχίζει 15 γρ. το μήνα. Όσο για φαγητό μπορούσαν να τρώνε με 20 - 25 παράδες την ημέρα σε ένα «ξενοδοχείον», που είχε συσταθεί πρόσφατα «δια την οικονομίαν των ξένων μαθητών». Αν στις δαπάνες αυτές προσθέσουμε και τα άλλα αναγκαία έξοδα ενός μαθητή (τα «ρούχα του, ποδεμί του και πληστικά»), το κόστος σπουδών ανέβαινε αρκετά ψηλά.

Τα πράγματα δεν ήταν όμως παντού έτσι. Οι σπουδές στο σχολείο μιας κομποπόλης κό-

στιζαν ασφαλώς λιγότερο. Δεν πρέπει να ξεχνάμε επίσης ότι πολλά σχολεία είχαν οικοτροφεία για τους ξένους μαθητές, όπου τα έξοδα ήταν πιο χαμηλά. Έτσι, στον Τύρναβο ένας μαθητής μπορούσε να μείνει στο κοινόβιο που διατηρούσε ο Πέζαρος πληρώνοντας 60 γρ. το χρόνο (Κούμας 1832, σ. 568). Εκτός αυτού, υπήρχε για τους φτωχούς μαθητές και ο θεσμός των υποτροφιών. Οι ιδρυτές ή οι χορηγοί των σχολείων, στο πνεύμα της φιλανθρωπίας και της κοινωνικής πρόνοιας, άφηναν συνήθως και ένα χρηματικό ποσόν για υποτροφίες, που κάλυπτε τις βιοτικές ανάγκες σημαντικού αριθμού μαθητών.

Επίλογος

Οι προσπάθειες για την ανανέωση των σχολικών πραγμάτων στις αρχές του 19ου αιώνα δεν ήταν απρόσκοπτες. Τα νεωτερικά σχολεία και οι δάσκαλοί τους βρέθηκαν μπροστά σε πολλά προβλήματα, όπως οι αρχαϊκές δομές του εκπαιδευτικού συστήματος και κυρίως η επίθε-

ση των αντιδιαφωτιστών, με την άμεση ή έμμεση υποστήριξη του Πατριαρχείου. Το αντιδιαφωτιστικό πνεύμα θα εκφραστεί επίσημα στη γνωστή πατριαρχική Εγκύκλιο του 1819, με την οποία αποδοκιμάζεται η «καταφρόνησις» των παραδοσιακών μαθημάτων στα σχολεία, εξαιτίας «της ολοτελούς αφοσιώσεως μαθητών ομού και διδασκάλων» στα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες, και ζητείται η έξωση των νεωτεριστών δασκάλων από αυτά.

Η αντιδιαφωτιστική πολιτική του Πατριαρχείου είχε αρνητικές επιπτώσεις στη λειτουργία των «κοραϊκών» εκπαιδευτικών κέντρων. Το 1819, το Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης εξουδετερώνεται στη διάρκεια μιας κοινωνικής κρίσης, κατά την οποία οι εκπρόσωποι των συντεχνιών, με τη βοήθεια της τοπικής εκκλησίας, καταλαμβάνουν την κοινοτική εξουσία, εκτοπίζοντας τους εμπόρους, που στήριζαν το Γυμνάσιο. Οι νέες αυτές δυνάμεις, εχθρικές ή αδιάφορες απέναντι στα φώτα, θα καταργήσουν βίαια το Φιλολογικό Γυμνάσιο

ΗΓΕΜΟΝΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΤΟΥ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ.

Σχέδιο της πρόσοψης και κάτοψη.

Ariadna Camariano - Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, πίν. V.

**ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ
ΣΜΥΡΝΗΣ.**

Η σφραγίδα του
Γυμνασίου, με
παράσταση του Ομήρου
(1809).

τον Ιούλιο του 1819 (Ηλιού 1986, σ. 15 κ.ε.). Την ίδια εποχή αρχίζει να κλονίζεται και η Σχολή της Χίου.

Με την έκρηξη της Επανάστασης το 1821, μέσα στο κλίμα βίας που κυριαρχεί στην Κωνσταντινούπολη, συγκροτείται στο Πατριαρχείο σύνοδος για την «καθαίρεση των φιλοσοφικών μαθημάτων» και συντάσσονται γράμματα προς τον Κων. Κούμα, το Βενιαμίν Λέσβιο, το Νεόφυτο Βάμβα και το Θεόφιλο Καϊρη, με την εντολή να φύγουν από τις πόλεις και τα σχολεία όπου δίδασκαν (Λάππας 1987, σ. 125 κ.ε.). Με τον τρόπο αυτό θα κλείσουν οι σχολές της Χίου και των Κυδωνιών· ήταν αδύνατο άλλωστε να συνεχίσουν τη λειτουργία τους, όχι μόνο λόγω των κατηγοριών που είχαν εκτοξευθεί από συντηρητικούς κύκλους εναντίον νεωτεριστών δασκάλων, ότι διέσπειραν «αποστατικά φρονήματα» κατά των Τούρκων.

Πριν ακόμη, λοιπόν, ξεσπάσει η Επανάσταση τα νεωτερικά σχολεία είχαν δεχθεί ισχυρά πλήγματα. Τα γεγονότα που ακολούθησαν θα σημάνουν το οριστικό τέλος ενός γενναίου εγχειρήματος, που απέβλεπε στη διάδοση των φώτων μέσα από μια σύγχρονη εκπαίδευση αλλά και στην ανάπτυξη της ελληνικής εθνικής συνείδησης, η οποία συνέβαλε στην Επανάσταση του 1821.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

*** ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**

Άλ. Αγγέλου, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, [τ. Α'], Αθήνα, Ερμής, 1988, τ. Β', Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999.

Άλ. Αγγέλου, *Το Κρυφό σχολειό. Χρονικό ενός μύθου*, Αθήνα, Εστία, 1997.

Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του 18ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1983.

Μ. Ι. Γεδεών, *Παιδεία και πτωχεία παρ' ημίν κατά τους τελευταίους αιώνας*, Κωνσταντινούπολη, 1893.

Μ. Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, εκδοτική φροντίδα: Άλκης Αγγέλου - Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα, Ερμής, 1976.

Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. 1 - 2, Αθήνα, 1966, 1971.

Ariadna Camariano - Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη, 1974.

Richard Clogg, «Ο Parson και ο Fisk στο Γυμνάσιο της Χίου το 1820», *Ο Ερασιστής* 5 (1967), σσ. 177 - 193.

Richard Clogg, «Two Accounts of the Academy of Ayvalik (Kydonies) in 1818 - 1819», *Revue des Études Sud - Est Européennes* 10 (1972), σσ. 633 - 667.

Τρ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστριαί*, τ. 1 - 2, Αθήνα, 1936.

Φ. Ηλιού, «Σημειώσεις για τα "τραβήγματα" των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα», *Ελληνικά* 28 (1975), σσ. 102 - 141.

Φ. Ηλιού, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, μετάφρ. Ιωάννα Πετροπούλου, β' έκδοση, Αθήνα, ΕΜΝΕ/ Μνήμων, 1986.

Ρ. Ν. Καμπλάρις, *Γρηγορίου Κωνσταντά Βιογραφία - Λόγοι - Επιστολαί*, Αθήνα, 1897.

Γ. Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος - 19ος αιώνας)*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1991.

Κ.Μ. Κούμας, «Κατάστασις της παιδείας των νεωτέρων Ελλήνων», *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη, 1832, σσ. 554 - 599 (ανατύπωση: Καραβίας, 1966).

«Κώδιξ περιέχων τας αντιγραφάς επιστολών, ψηφισμάτων... επί της Σχολαρχίας του Κυρίου Δωροθέου Πρωίου», *Περιοδικόν Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* 13 (1878 - 79), σσ. 203 - 253.

Κ. Λάππας, «Πατριαρχική Σύνοδος "περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων" τον Μάρτιο του 1821. Μια μαρτυρία του Κων. Οικονόμου», *Μνήμων* 11 (1987), σσ. 123 - 153.

Μ.Η. Μαλανδράκης, *Η Πατριμιάς Σχολή*, Αθήνα, 1911.

Στ. Μπέττις, «Ζώνης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 20 - 21 (1976 - 77), σσ. 17 - 307.

Μ. Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικό εθνει καταστάσεως των γραμμάτων από Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ') εκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη, 1867.

Χ. Πατινέλης, «Η κατάσταση της παιδείας στις υπόδουλες ελληνικές περιοχές», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ' (1453 - 1669), Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1974, σσ. 367 - 377.

Αγγελική Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1994.

Β. Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος (1725; - 1789). Η ελληνική παροιμία του Άμστερνταμ. Η Σχολή και η Βιβλιοθήκη Ζαγοράς*, Αθήνα, 1964.

Β. Σκουβαράς, «Σελίδες από την ιστορία της Μπλιώτικης σχολής», *Ηώς*, τεύχ. 92 - 97 (1966), σσ. 241 - 278.

Γ. Χασιώτης, «Η παρ' ημίν δημοτική παιδεία από της αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερα», *Περιοδικόν Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* 8 (1874), σσ. 94 - 129.

Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453 - 1821)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991.